

ذاكرات حيّ العجمي في يافا

Remembering
Jaffa's al-Ajami Neighborhood

זוכרות את שכונת אלעג'מי ביאפא

ذاكرات
זוכרות
Zochrot

ذاكرات حيّ العجمي في يافا

Remembering

Jaffa's al-Ajami Neighborhood

זוכרות את שכונת אל־עג'מי ביאפא

المحرر: عمر اغبارية
بحث: إيتن برونشטיין. عميه جليلي. عمر اغبارية
ترجمة: عمر اغبارية
تصميم: طليبه فريد
الغلاف الأمامي: برتقال يافا قبل التصدير
الغلاف الخلفي: تخطيط حي العجمي قبل 1948
طباعة: مطبعة الرسالة. بيت حنيانا. القدس
إصدار جمعية "زوخروت Zochrot"
Ibn Gvirol 61
Tel Aviv Jaffa 64362
Tel. 03-6953155
Fax 03-6953154

עורך: עמר אע'באריה
מחקר וראיונות: רנין גריס, איתן ברונשטיין, עמר אע'באריה
תרגום: עמר אע'באריה, צ'רלס
עיצוב: טליה פריד
שער קדמי: תפוזים של יאפא בדרך לייצוא
שער אחורי: תרשים לשכונת אלעג'מי לפני 48
הדפסה: דפוס אל-רסאלה, בית חנינא, י-ם
הפקה: עמותת זוכרות (ע"ר 580389526)
אבן גבירול 61
ת"א יפו 64362
טל' 03 - 6953155
פקס 03 - 6953154

Special thanks to all who assisted in organizing the event and in the production of the booklet
תודה מיוחדת לכל מי שעזר בארגון האירוע והפקת החוברת:
نتقدم بالشكر لكل من ساهم في التحضير للزيارة وإصدار هذا الكتيب:

للمشاركين والمشاركات في المقابلات
لكتابتي المقالات
للاجنات ولاجئي يافا

המראיינים והמראיינות
כותבי המאמרים
לפליטות ופליטי יאפא

All rights reserved to those who were expelled from their homes

www.zochrot.org

ספטמבר 2007 סבتمبر
September 2007

אולם קולנוע אלחמרא, יאפא
قاعة الحمراء، يافا
Alhamra Theater, Jaffa

הקדמה

לפני כמה שבועות הורסו דחפורי עיריית תל-אביב - יפו את ביתה של משפחת עדאסי בשכונת אל-עג'מי ביאפא. פעילים פוליטיים וחברתיים המתנגדים למדיניות הריסת הבתים שם ופינוי התושבים הפלסטינים מהשכונה הערבית האחרונה בעיר יאפא ניסו לבנות מחדש את הבית. השלטונות הגיבו מהר וביעילות, הדחפורים שבו למקום ועקרו את היסודות המחודשים של הבית. הפעם הם גם העלימו את שרידי ההריסות, כאילו מעלימים ראיות מזירת הפשע. הדחפורים יישרו את השטח, במקום הבית הפלסטיני העירייה שתלה עצי זית. עץ הזית סמל של שלום ושלווה בהרבה תרבויות בעולם כולל בתרבות היהודית והערבית. התוצאות של האירוע הן כמובן המטת אסון על משפחת עדאסי. אבל זה נאיבי לחשוב על האירוע כמקרה פרטי נקודתי. המסר שיוצא מהאירוע הזה הוא מסר ברור. שלום ושלווה בארץ הזו ייקבעו בכוח על פי רצונו של מקבל ההחלטות, במקרה הזה הממסד הציוני, שיכול לחוקק חוקים נוחים לו ולטעון שהוא פועל רק לפי החוק. כמה מחריד לחשוב שהשלום המיוחל ייוון לאחר גירושו של הפלסטיני. כמה כואב לחשוב על השימוש בעצים יפים כדי להסתיר סימני חורבן מכוון ולהעלים מהתודעה עדות על קיום חיים של בני אדם לתקופה ארוכה במקום הזה. זהו סיפור אמיתי. זאת העיר יפו בשנת 2007.

השימוש בצמחים ועצים כדי ליצור נוף חדש ולהסתיר נוף אחר, כדי לעצב תודעה, כדי לסלף עובדות ולרמות את האנשים הוא שיטה מוכרת של התנועה הציונית ומדיניות מכוונת של המדינה הישראלית. עשרות כפרים פלסטינים שהציונות הרסה בראשית הנכבה הוחלפו בחורשות או פארקים, כמו יער לביא במקום הכפר לוביא או פארק מנשה במקום מספר כפרים באזור ביניהם כפר אל-מנסי. כך נהגה המדינה בחלק מהאזורים שכבשה בשנת 1967 כמו כפרי אזור לטרון שעל חורבותיהם הקימה את פארק קנדה - איילון. צמחים ועצים משמשים כסות לגדר ההפרדה מהצד הישראלי, הנוסע לאורך כביש שש לא ישים לב שהצמחייה היפה מסתירה מעיניו את החומה הנוראית ואת הפלסטינים הכלואים מאחורי החומה. על פניו - מהצד הישראלי - הנוף יפה והמצב רגוע. זה אותו רושם שיקבל המבקר בחלקת האדמה שעמד עליה בית משפחת עדאסי בשכונת אל-עג'מי.

"הנכבה רק התחילה ב-1948 והיא עדיין מתרחשת", זו לא קלישאה נדושה. מה שעוברים תושבי יפו הערבים בימים אלה הוא ההוכחה על נכונות הטענה על המשכיות הנכבה הפלסטינית. אנחנו בעמותת זכויות מעלים למודעות ולזכרון את הכפרים הפלסטינים שהתקיימו בארץ הזו והוחרבו עם הקמת מדינת ישראל, מביאים הפעם את סיפורה של שכונת אל-עג'מי ביאפא (יפו).

בחרנו את אל-עג'מי לאור מאות צווי ההריסה והפינוי שקיבלו תושבי השכונה בחודשים האחרונים ולאור הסכנה המוחשית לריקון השכונה מרוב תושביה הפלסטינים שגרים בה עשרות שנים, חלקם בעלי הבתים והאדמות מדורי דורות וחלקם הובאו לשכונה אחרי שעברו את הגירוש הראשון בשנת 1948. אי אפשר להתעלם מהעובדה שאל-עג'מי, שנמצאת על הכוונת של הממסד, היא השכונה היפואית כמעט האחרונה שנשארה עם צביון ערבי ורוב ערבי.

לשכונת אל-עג'מי יש קשר חזק לאירועים ב-1948 ולטיהור האתני של יאפא ושל הכפרים סביבה. אל-עג'מי נחרתה בזכרון הקולקטיבי הפלסטיני, בוודאי היפואי, כגטו שרוכזו בו ונכלאו במשך מספר חודשים ניצולי הנכבה באזור יאפא, לא היה ניתן לצאת ללא אישור המושל הצבאי.

הנכבה המתמשכת באה לידי ביטוי גם במגוון הכותבים והמראיינים בחוברת זו. ברוב המקומות אנחנו מסתמכים על ראיונות ועדויות של פליטים ופליטות שחוו את אירועי 1948 ואף הם מדריכים בשבילנו את

הסיור בכפרם ההרוס. אלה מן הסתם זקנים וזקנות מהדור הראשון של הנכבה. הפעם, באופן טבעי, קיים שילוב בין הדור הראשון והדורות הממשיכים וכן שילוב בין זכרון, ידע, אקטואליה, מחקר וחוויות. ד"ר דניאל מונטרסקו ערך בשבילנו מאמר מאלף על מדיניות "התכנון" ביפו, סאמי בח'ארי שיתף אותנו בחוויות וזכרון. את מידענו סאמי אבו שחאדה ראינו למרות גילו הצעיר ושמענו סיפורים מצמררים וניתוחים מלומדים על תהליכי ייחוד יאפא. מעניין לראות שגם בראיון עם אבו שחאדה וגם במאמר של בח'ארי הסבים של שניהם היו נוכחים. בנוסף לכך פליטים ותושבים יספרו מזכרונם על אירועי 1948 ועל החיים לפני כן ביאפא. מובא גם מקרה אקטואלי של משפחת אל-פראן שקיבלה צו פינוי. חוברת זו מופקת לרגל סיור בשכונת אל-עג'מי שעמותת זוכרות עורכת בשיתוף עם פעילים מקומיים בצל אירה עכורה של הריסת בתים וצווי פינוי תושבים מבתיהם. בסיור כמו בחוברת, נחבר בין ההיסטוריה והאקטואליה של שכונת אל-עג'מי, נציב שלטים ברחובות עם שמותיהם המקוריים. לפני אל-עג'מי ערכנו סיורים והפקנו חוברות לעוד 22 מקומות: דיר יאסין, לפתא, עין ע'זאל, אל-חרם [סידנא עלי], עין אלמנסי, חיפא, עכא, אל-לד, אל-רמלה, ח'רבת ג'למה, אסדוד ואל-מג'דל, אל-שיח' מונס, אל-ג'ולאן, סחמאתא, אל-לג'ון, אג'ליל, באר אל-סבע, תרשיחא, אל-שג'רה, אל-כפרין, חטין וכפרי אללטרון: עמואס, יאלו ובית נובא.

זוכרות

ספטמבר 2007

whom have been living there for dozens of years, some whose families have owned their homes and land for generations and others brought to the neighborhood after having been expelled from their own homes in 1948. There's no way to ignore the fact that al-Ajami, at which the establishment is now aiming, is almost the last neighborhood in Jaffa which has retained its Arab character and majority Arab population.

The al-Ajami neighborhood has close connections to the events of 1948 and to the ethnic cleansing of Jaffa and the surrounding villages. Al-Ajami is etched in Palestinians' - and certainly Jaffa residents' - collective memory, as a ghetto where the survivors of the Nakba in the Jaffa area were concentrated and imprisoned for a few months, and which they were forbidden to leave without the Israeli Military Governor's authorization.

The ongoing Nakba is evident from the range of writers and person interviewed for this publication. In most places, we depend on interviews with, and testimonies from, men and women who themselves became refugees and experienced at first hand the events of 1948. They guide our tour of their destroyed locality. They are, of course, elderly men and women from the first Nakba generation. This generation now naturally joins those who follow it, and their activities combine memory, knowledge, current events, research and personal experiences. Dr. Daniel Montrescu prepared a wonderful article for us on "planning" policy in Jaffa; Sami Bah'ari shared his experiences and his memories with us. We interviewed our friend, Sami abu Shehada, despite his youth, and heard chilling stories and intelligent analyses of how Jaffa is being "made Jewish." When we spoke to both Bah'ari and to abu Shehada, their grandfathers were present. In addition, refugees and residents will recall the events of 1948, and what life in Jaffa was like before then. Finally, we present the case of the al-Faran family, which has been ordered to vacate its home.

This booklet appears on the occasion of the tour Zochrot has organized of the al-Ajami neighborhood, in cooperation with local activists, in the shadow of demolitions and orders to residents to vacate their homes. As we do in the booklet, the tour will link the history of the neighborhood to what's happening there today. We'll also erect street signs which show the original street names.

This is the twenty-third such booklet and tour that Zochrot has undertaken. The others are: Dayr Yassin, Lifta, Ayn Ghazzal, al-Haram (Sidna Ali), Ayn al-Mansi, Haifa, Acre, Lydda, Ramle, Kirbet al-Jalame, Isdud/al-Majdal, al-Sheikh Muwannis, al-Julan, Suhmata, al-Lajjun, Ijlil, Bir a-Sab'e, Tarshiha, al-Shajara, al-Kafrayn, Hittin, and the Latrun villages of Yalu, Imwas, and Bayt Nuba.

Zochrot

September, 2007

Introduction

A few weeks ago bulldozers from the Tel Aviv-Jaffa municipality demolished the Adassi's family home in Jaffa's Ajami neighborhood. Political and social activists opposed to the municipality's policy of demolishing homes in the area and removing Palestinian residents from the last remaining Arab neighborhood in Jaffa tried to rebuild the house. The authorities responded quickly and efficiently; the bulldozers returned and uprooted the new foundations. This time they also removed the rubble, as if to remove evidence from a crime scene. The bulldozers cleared the area, and the municipality planted olive trees where the Palestinian home once stood. The olive tree is a symbol of peace and tranquility in many cultures, including among the Jews and the Arabs. The result of this incident is, of course, a disaster for the Adassi family. But it would be naïve to think of this as an individual, isolated case. The message it sends is clear: Peace and tranquility in this country will come only by force, according to the will of those who make the decisions - in this case, the Zionist establishment, which is able to pass laws that meet its needs and then claim that it acts only according to the law. It's shocking to think that peace will come only after the Palestinian is expelled. How it hurts to think of using beautiful trees in order to hide the signs of purposeful destruction, and to conceal additional evidence that people lived here for many, many years. This is a true story - Jaffa, 2007.

The use of plants and trees to create a new landscape and conceal the older one so as to transform how we think about that place, distort its history and deceive the onlooker is a familiar tactic of the Zionist movement and a definite policy of the Israeli government. Dozens of Palestinian villages that were demolished by the Zionists at the beginning of the Nakba were replaced by woods or parks - Lavi forest where the village of Lubia stood, or Menashe Park in place of a number of the area's villages, among them Kafar al-Mansi. The state behaved the same way in some of the areas occupied in 1967 - the Latrun villages, on whose ruins Canada-Ayalon Park was established. Shrubs and trees hide the Israeli side of the separation wall, and the traveler on Route 6 won't notice that the lovely plantings hide the terrible wall and the Palestinians jailed behind it. On the face of things - from the Israeli side - the scenery is pretty and the situation calm. The visitor to the site of the Adassi family's house in the al-Ajami neighborhood will get the same impression.

"The Nakba only began in 1948, and it still continues." That's not a cliché. What's happening these days to Jaffa's Arabs is proof that the Palestinian Nakba is still going on.

Zochrot, which recalls and remembers the Palestinian villages that once existed here and were demolished when Israel was established, is presenting the story of the al-Ajami neighborhood of Jaffa. We chose al-Ajami because of hundreds of demolition and "vacate" orders that its residents have received in recent months, and because of the very real danger that the neighborhood will be emptied of its Palestinian residents, many of

مقدمة

عادت الجرافات بسرعة وقامت بهدم وجرف أساسات البيت الذي حاول الناس بناءه من جديد. هذه الجرافات هدمت قبل عدة أيام منزل عائلة عداسي الذي كان قائماً هنا عشرات السنين في حي العجمي في يافا. عندما حاول الناس وعدد من النشطاء المناهضين لسياسة الهدم والطرْد المتبعة ضد العرب هنا إعادة بنائه جاء رد السلطة سريعاً وقوياً. قامت جرافات البلدية بجرف الأرض ودفن آثار الجريمة تحت التراب. تم إخفاء الحجارة التي تدل على ما كان في هذا المكان. كان بيت وكانت حياة جاءت الآلات المُنزرة وعطلت مسارها الطبيعي. طردت البشر وسرقت الحجر كمن يخفي أدلة من ساحة جريمة. وحتى تتم التغطية بشكل كامل قامت البلدية وبكل صلافة بزرع أشجار زيتون في مكان البيت الفلسطيني الذي مسحته من على وجه الأرض. كم هو ساخر هذا المنظر ومستهتر بعقول ومشاعر البشر. فوق الأرض أشجار زيتون وحت الأرض دفنت الجريمة. الزيتون الذي يرمز للسلام وللسكينة بعد الطوفان تستعمله السلطة الإسرائيلية لتمويه الناظر عما حصل وبحصل في فلسطين. وكأنها ترسل رسالتها البليغة أن حلولها لا تتم مع الفلسطيني وإنما مكانه بعد طرده. إن استعمال الأشجار وغيرها من النبات لرسم منظر جديد على حساب المنظر الأصلي، لتلفيق الحقائق وغسل الدماغ هو سياسة استعمارية معروفة استعملتها الحركة الصهيونية بشكل مدروس ومتواصل.

لقد تم تغطية عشرات القرى الفلسطينية التي هدمتها الصهيونية عام ١٩٤٨ بأحراش ومنتزهات بأسماء عبرية كالحرش الذي يخبيء قرية لوبيا وكالمنتزه القائم على أراضي المنسي وخبيزة وغيرها. وهكذا تصرفت الدولة العبرية مع مناطق احتلتها عام ١٩٦٧. كما هو الحال في منطقة اللطرون حيث أقيم منتزه كندا على أنقاض عمواس وباليو وبيت نوبا. السياسة ذاتها مستعملة على الجهة الإسرائيلية من جدار الفصل العنصري الخانق للضفة الغربية. فالمسافر مثلاً على شارع رقم ٦ باتجاه الشمال يرى الأشجار والنباتات الجميلة على يمينه ولا يدرك أنها تحجب عنه جدار الفصل العنصري وتخفي عن أنظاره وعن وعيه الجدار والمسجونين خلفه. فيرى الناظر من هذا الاتجاه منظرًا جميلاً وحياة هادئة ولا يخطر بباله أن هناك من يعاني من الجهة الأخرى. هذا هو نفس الانطباع الصادر من المنظر الجديد لموقع بيت عائلة عداسي في حي العجمي.

عندما نقول «إن النكبة الفلسطينية بدأت عام ١٩٤٨ وما زالت مستمرة» فإننا لا نريد المبالغة أو طرح شعار فارغ المضمون. ما يمر في هذه الأيام على سكان يافا العرب لهو أبلغ دليل على صحة هذه المقولة.

نحن في جمعية «ذاكرات - زخروت» نتحدث النكبة باللغة العبرية أيضاً حتى يرى الإسرائيليون ما بخفيه الستار الجميل الملون الذي تضعه أمامهم حكوماتهم. عادة ما نركز على القرى التي هدمتها الصهيونية منذ بداية النكبة. هذه المرة ارتأينا أن نبرز أمام الرأي العام مسيرة مدينة يافا منذ تهجير أغلب أهلها ومروا بسياسة الظلم العنصرية تجاه من بقي فيها وانتهاء بالمحاولات السلطوية الأخيرة لهدم عدد كبير من البيوت وإخلاء الفلسطينيين من عدد آخر. ولأن المدينة كبيرة فسوف نركز على حي العجمي فيها. ليس صدفة أن أوامر الهدم والإخلاء صدرت بالأساس ضد الساكنين في حي العجمي. فهو الحي الأخير تقريباً المسكون بأغلبية عربية ساحقة والذي يشعر المتجول فيه أنه داخل منطقة عربية.

يرتبط حي العجمي بالنكبة الفلسطينية ارتباطاً قوياً يفضح ممارسة المحتل البشعة، فبعد تهجير معظم أهله والقيام بعملية التطهير العرقي في المنطقة قام المحتل بتجميع كل الناجين الفلسطينيين من يافا وضواحيها وسجنهم في حي العجمي وإحاطته بسياج شائك لا يسمح لأي فلسطيني أو فلسطينية الخروج منه إلا بإذن من الحاكم العسكري. ومن المدهش أن اليهود أسموا حي العجمي في تلك الفترة بالغيتو Getto لتشابه الوضع فيه لحالة أحياء اليهود في أوروبا تحت الحكم النازي.

يصدر هذا الكتيب ليصوّر الحالة الفلسطينية في يافا منذ ١٩٤٨ حتى اليوم لينضم إلى ٢٢ كتيباً أصدرتها جمعية «زوخروت» عن المواقع المنكوبة التالية: دير ياسين، لفتا، عين غزال، الحرم (سيدنا علي)، عين المنسي، حيفا، عكا، اللد، الرملة، خربة جلمة، اسدود والمجدل، الشيخ مونتس، الجولان، سحماتا، اللجون، أجليل، بئر السبع، ترشيحا، الشجرة، الكفرين، حطين وكتيب قرى اللطرون: عمواسن يالو وبيت نوبا.

سوف يتم توزيع الكتيب خلال الجولة المخططة من قبلنا في حي العجمي تذكيراً بأساتته ونكبته.

«ذاكرات - زوخروت»

أيلول ٢٠٠٧

עיר במצור: הרקע ההיסטורי והסוציולוגי לבעיית הדיור ביפו

מדיניות מרחבית ביפו: מ"פינוי-בינוי" ל"פיתוח והתחדשות" (1948-2007)

ד"ר דניאל מונטרסקו¹

... יפו יפת ימים עיר קדומים. יפת בן נח בנה אותה וקרא שמו עליה.
אבל מכל יפייפותו של יפת לא נשתייר בה אלא מה שאין בני אדם
יכולים ליטול ממנה והיא משתנית והולכת לפי טיב יושביה...
ש"י עגנון, תמול שלשום

יפו היא "אם הזר" (אום אל-ע'ריב). היא מקבלת אותו ומאכילה
אותו בעוד שהיא מזניחה את בניה שלה ומותירה אותם לרעוב.
קשיש יפואי

1. ניתוח ההתפתחות האורבנית של יפו משנת 1948:

תבוסת 1948 ("אלנכבה"), כפי שהיא נתפסת בעיני תושבי העיר הפלסטיניים, ו"שחרור" יפו, כפי שאותו אירוע מכונה בשיח הציוני, מרכיבים יחד את האירוע המכונן ואת המפתח להבנת התהליך ההיסטורי הפוקד את יפו זה כחמישים שנה. המלחמה והשלכותיה גדעו את תהליך האורבניזציה בעיר הפלסטינית, וגזרו במידה רבה את גורלה של יפו לשנים הבאות. מזאוי וח'ורי-מח'ול, בניתוח חד של ההיסטוריה המרחבית בעיר, כותבים:

מאז 1948 נגזר על יפו הערבית להיעלם בהדרגה ובעקבות... העיר נמחקה ברובה הגדול על מנת לפנות דרך לתהלוכת ניצחון של מדיניות מרחבית במסווה של "תכנון עירוני" -- כרי דשא, בתים משוחזרים, סגירת הנמל וניתוקה של יפו מנגישות לים. זאת ועוד: שחזור העיר העתיקה, פרויקט נמל יפו, פרויקט מנשיה, פרויקט שדרות ירושלים, פרויקט מדרון יפו ופרויקט שיקום שכונות -- כולם מבצעים בעלי מטרות אסטרטגיות ופוליטיות מוגדרות: שינוי יסודי של מאפייני המרחביים-תרבותיים של האזור. הקהילה הערבית של יפו נמצאת בצומת יחסים בין מדיניות אורבנית ביורוקרטית לבין אידיאולוגיה אנטי-ערבית, נצלבת על צלב ה"מודרניזציה" וה"פיתוח". (מזאוי וח'ורי-מח'ול, 1991, ע' 63)

זהו, בקיצור נמרץ, תיאור מצב-העניינים האורבני ביפו, כפי שהוא מובא מפי תושביה הערביים.² המדיניות המרחבית לאחר 1948, בתפיסה זו, שלבה בין הגיון ביורוקרטי להגיון אתנוקרטי (Yiftachel & Yacobi, 2003) על-מנת לייחד את המרחב העירוני. המעבר

1 הדברים הבאים מתבססים על דו"ח שכתבתי עבור פרויקט "ערים מעורבות" בשיתוף. אני מודה לבוטיינה דביט, מנהלת הפרויקט, ולצוות במקום על ההזמנה להשתתף בכנס. תגובות יתקבלו בברכה לדוא"ל: monterescud@ceu.hu

2 על-פי השנתון הסטטיסטי, בשנת 1997 התגוררו בכל תל-אביב--יפו כ-350,000 תושבים, מהם 46,000 ביפו (13.4%). אוכלוסיית יפו היהודית מונה כ-33,000 נפש, המהווים 73% מתושבי יפו (מהם כ-15% מהגרים מחבר-העמים). האוכלוסייה הערבית, על-פי נתונים אלה, מונה 12,000 נפש, שהינם כרבע מכלל תושבי יפו, כ-70% מהם מוסלמים וכ-30% נוצרים. אולם על-פי נציגי הקהילה הערבית, האוכלוסייה הערבית מונה כ-20,000 נפש. חילוקי-הדעות נובעים מקשיים אובייקטיביים באיסוף נתונים סטטיסטיים ביפו ומפוליטיקה אלקטורלית ודמוגרפית.

מה"אוטופיה" ששררה לפני מלחמת 1948 ל"אנומיה" שאחריה הינו התמה המרכזית בזיכרון הקולקטיבי של ערביי יפו (אלג'עפרי, להב ואדיב, 1992; שקר, 1996). צירוף הנסיבות החברתי-האורבני למן שנת 1948 מכונן את הקהילה הערבית ביפו כ"מיעוט כפול" -- הן ברמה הארצית והן ברמה המוניציפלית: עצירת תהליך העיור בעקבות "היעלמותם" של 95% מתושבי העיר, היוותרותה ללא עילית אינטלקטואלית והנהגה חברתית והעדר מערכת חינוך הולמת הובילו להיווצרותן של בעיות חברתיות קשות. נוסף על כך, מצוקת דיור חמורה, נוער מנותק, בעיית סמים קשה, אחוז פשיעה גבוה, אבטלה גואה, ולאחרונה גם תהליך ג'נטריפיקציה³ מואץ, המגדיל את הפערים המעמדיים בעיר -- כל אלה פגעו ופוגעים במרקם החברתי ביפו.⁴ כמעט שישים שנים של הדרה, הזנחה ונסיגות ייחוד הפכו את יפו למקום שבו הגבולות החברתיים והתרבותיים רופפים ושברים -- הן כלפי הקהילה הערבית פנימה והן כלפי חוץ. התמונה העולה מן העיתונות המקומית ומהתבטאויותיהם של התושבים היא של קהילה שבורה ושסועה המבכה את עברה ונאבקת על הישרדותה בהווה.

המקרה של יפו אינו חריג. בדומה לערים פלסטיניות אחרות, כגון רמלה, עכו וחיפה, סיפורה של יפו הוא סיפורן של ערי החוף המודרניות, אשר עלו לגדולה במחצית הראשונה של המאה העשרים (אביצור, 1972; קימרלינג ומגדל, 1999, ע' 48; Levine, 1999). התקופה שלאחר מלחמת 1948 מסמנת את נסיגת האורבניות הפלסטינית והתקפלותה בחזרה אל ערי ההר בפנים הארץ (ירושלים, שכם ורמאללה), משם התפתחה בשלהי התקופה העות'מאנית. המהפך הרדיקלי באופייה האורבני של יפו וההתפכחותה "מעיר נמל וממרכז סחר בינלאומי בתקופות העות'מאנית והבריטית, מרכז פוליטי חינוכי, חברתי מסחרי וכלכלי ראשון במעלה -- לפרבר עוני של תל-אביב" (שקר, 1996), והנרטיבה הפלסטינית המספרת אותו, הינם הרקע שעליו יש להבין את התפתחותה של יפו כעיר מעורבת תחת הגמוניה מוניציפלית יהודית.

ניתוח היסטורי של התהליכים המאפיינים את יפו למן מלחמת 1948 מעלה חמש תקופות-מפתח המסמנות ציוני-דרך בהתפתחות המרחב העירוני (ראו מפה של תנועת האוכלוסין ביפו):

- מלחמת 1948 ותוצאותיה -- "התרוקנות" העיר מ-95% מתושביה הפלסטיניים;
- 1948--1960 -- היהפכות יפו לעיר מהגרים צפופה ושוקקת;
- 1960--1985 -- תת-השקעה, הזנחה שיטתית של יפו כחלק מתוכנית "פינוי-בינוי";
- 1985--2000 -- שינוי מדיניות העירייה כלפי יפו, הקמת "צוות יפו" ו"המישלמה ליפו", עידוד הג'נטריפיקציה;

3 המושג ג'נטריפיקציה (gentrification) מציין את תופעת העניין המחודש שמגלה המעמד הבינוני החדש ברבעים מוזנחים בעיר הבת-תע-שייתית (בדרך-כלל במרכז העיר).

4 על-פי המדד לשנת 2000 של המרכז למחקר כלכלי וחברתי, עג'מי וגבעת-עליה ממקמות במקום השני החלש ביותר מבין שישים השכונות בכל תל-אביב--יפו (לאחר שכונת הארזים). באיזור של צפון יפו ומרכזה, למשל, יותר מ-35% מהתושבים מטופלים על-ידי אגף הרווחה (הממוצע הארצי הוא 14.7%). על-פי נתוני המרכז למחקר כלכלי וחברתי, 63.8% מהאוכלוסייה המוסלמית ביפו משתייכים לחמישון התחתון במדד חברתי-כלכלי עדכני (עיריית תל-אביב--יפו, 1999).

- אוקטובר 2000 ועד היום -- המשך עידוד הגיטריפיקציה לאחר הפוגה בתהליך שיווק הנדל"ן.

1948-1960: מעיר ערבית לעיר מהגרים יהודית

במפקד הראשון שנערך לאחר המלחמה נמנו 3,647 תושבים ערביים שנותרו ביפו (כ-56% מוסלמים, והשאר נוצרים) מכלל 70,000 התושבים שחיו בה קודם לכן. חלקם היו תושבי העיר שנותרו בה לאחר כיבושה, וחלקם היו פליטים מן האיזור שרוכזו בשכונת עג'מי. מייד לאחר הכיבוש החל תהליך של יישוב העיר על-ידי עשרות אלפי מהגרים יהודיים, בעיקר מצפון אפריקה והבלקן, שעליהם הוטל "להפיח חיים חדשים בעיר הרפאים" (מדריך יפו, 1949). המהפך של יפו מעיר ערבית לעיר יהודית הושלמה באופן סמלי באמצעות המרת שמות הרחובות במספרים, ובשלב שני -- על-ידי מתן שמות חלקושים מן ההיסטוריה היהודית, הציונית והעולמית.⁵ מעתה ואילך הנרטיבה הפלסטינית ביפו אינה אלא סיפור השתקמותה של עיר שבורה המלקקת את פצעיה. מאידך גיסא, הרס האורבניות הערבית בשנת 1948 סלל את הדרך לכינונה של "יפו העברית" (מדריך יפו, 1949).

על רקע שברי הקהילה הפלסטינית ביפו, הסתמנה בשנים הראשונות לקיום המדינה מגמה מואצת של ריכוז מוסדות ציבוריים ופעילות מסחרית בעיר. לאחר תקופה קצרה של ממשל צבאי, שבה רוכזו התושבים הערביים באיזור מגודר שנודע כ"גטו", בוטל הממשל הצבאי ויפו סופחה לעיריית תל-אביב.⁶ מבחינה אורבנית, שמרה העיר על חיותה עד שנות השישים. העיר, שנהפכה מעיר ערבית לעיר מהגרים מעורבת, נותרה שוקקת ומיושבת. בבתי המידות המפוארים שבהם חיו עד לא מכבר בני המעמדות העליונים, התאכלסו משפחות רבות, ערביות ויהודיות, אשר חילקו ביניהן את החללים הרחבים ליחידות-דירור קטנות ודחוקות. במקביל להגירה היהודית, היתוספו אל התושבים הערביים שנותרו ביפו מהגרי-עבודה מהגליל ומהמשולש, ובהמשך גם משת"פים מהשטחים.⁷

1960-1985: הזנחה שיטתית של יפו כחלק מתוכנית "פינוי-בינוי"

משנות השישים ועד אמצע שנות השמונים הונהגה ביפו מדיניות של הזנחה, פינוי

5 שמות הרחובות ביפו שלאחר 1948 אורגנו בהתאם ל"שיטת הקבוצות" הנהוגה בתל-אביב מאז 1934 (ידיעות עיריית תל-אביב, 1953, גיליון 1-2, ע' 40). קבוצות אלה מסווגות על-פי קטגוריות כגון "חסידי אומות העולם" (למשל מיכאל-אנג'לו), שמות תנ"כיים (יפת), שמות מן הברית-החדשה (שמעון הבורסקאי), שמות מן ההיסטוריה הציונית והיהודית (הרבי מרגוזה, עבודת ישראל) וקומץ שמות מן ההיסטוריה הערבית והיפואית (אבן רושד, עבד אל-עזי). העדר הייצוג היחסי של שמות ערביים, וחוסר ההלימה שבין מערך שמות הרחובות לאוכלוסיה הערבית המאכלסת אותם הינם מקור מתמיד של ניכור ומתחים. סוגיית שמות הרחובות ביפו תורמת ליצירת סדר מרחבי בלתי-פתור הנובע מן המתח שבין שמות רחובות כגון "עבודת ישראל" או "פחד יצחק" המאכלסים ברובם המכריע על-ידי תושבים ערביים.

6 על-פי תוכנית החלוקה של האו"ם משנת 1947 (החלטה 181), הייתה יפו אמורה להיות מובלעת טריטוריאלית פלסטינית. ב-13 במאי 1948 כבשו הכוחות היהודיים את יפו, ולאחר תקופה קצרה של ממשל צבאי היא הועברה במהלך 1949 לשלטון אזרחי. תקופה קצרה לאחר-מכן, בשנת 1950, סופחה יפו לשטח השיפוט של עיריית תל-אביב.

7 המוסד המרכזי שתיווך את הבניית המרחב האורבני בשנות החמישים ביפו היה האפוסטרופוס לנכסי נפקדים, אשר קבע את חלוקת הקרקע ואת השימוש שייעשה בנכסים. עד כניסתן הפעילה לזירה של חברות השיכון הממשלתיות והעירוניות "עמידר" (הוקמה ב-1949) ו"חלמיש" (הוקמה ב-1961), נודעה יפו כ"עיר של האפוסטרופוס" (מדריך יפו, 1949, ע' 43).

והריסה על-ידי מוסדות ציבוריים כגון העירייה, "עמידר", "חלמיש" ומנהל מקרקעי ישראל, כממונים על ניהול רוב הנדל"ן בעיר. מחיקתה של שכונת מנשייה בגבול הצפוני שבין יפו לתל-אביב, הריסת כ-70% ממבני העיר העתיקה ופגיעה מסיבית בשכונות עג'מי וג'בליה היו תוצאה חד-משמעית של מדיניות מרחבית זו.⁸ ההרס, ההזנחה והזוהמה שאפיינו שכונות אלה הפכו אותן לאתרי צילום הולמים לסרטי פעולה ומלחמה, כדברי במאי הסרט "מחץ הדלתא", שהוסרט במקום בשנת 1985: "המקום הזה דומה בדיוק לביירות שלאחר ההפצצות" (מזאוי וח'ורי-מחול, 1991, ע' 67). ההזנחה השיטתית של שכונות אלה, הן בהיבט הפיזי (מבנים ותשתיות) והן בתחום התעסוקה והשירותים העירוניים, הביאה לידי עזיבה רחבת-היקף של תושבים יהודיים אל שיכונים חדשים שהוקמו בשבילם במרכז יפו ובמזרח וכן באזורים אחרים בעיר ובארץ. בעקבות תהליך זה התמעטה האוכלוסייה בשכונות עג'מי וג'בליה (תת-רובע 72) מ-22,976 תושבים (רובם יהודים) בשנת 1961 ל-4,033 תושבים (רובם ערבים) בשנת 1989 (כלומר, נותרו כ-18%). השכונות ההיסטוריות שלאורך חופיה של יפו נתפסו בתקופה הנידונה כ"משכנות-עוני", "slums", שאותם יש "לחסל ולהחליף בשכונות מודרניות, מתוכננות היטב ומושכות את העין" (תוכנית אב מוקדמת לתל-אביב--יפו, עיריית תל-אביב--יפו, 1954). אף שמטרתה של רשויות התכנון -- קרי, הריסה ופינוי -- הושגו באופן מלא בשכונת מנשייה, הן הושגו באופן חלקי בלבד בשכונת עג'מי וג'בליה, בשל האוכלוסייה הערבית שסירבה להתפנות. מבחינת רשויות התכנון היה זה כישלון מערכתי שכן "פעולות אלה התנהלו בקצב מהיר דיו כדי לפגום קשות במבנה העירוני ההיסטורי של השכונה, אולם לא מספיק יעיל ליצירת תשתית לשכונה מודרנית חדשה" (מנהל הנדסה, 1995, ע' 5).

את הנרטיבה הממסדית על ההיסטוריה המרחבית של יפו בשלושת העשורים הראשונים ניסחו היטב אותם מתכננים אשר הובילו בשנות השמונים את תהליך הג'נטריפיקציה (צוות תכנון יפו, 1997, ע' 2--3):

השנים הראשונות לאחר קום המדינה היו למעשה נעדרות פעילות תכנונית. דמותה של יפו מתעצבת בעקבות רצף האירועים הלאומיים והחברתיים הפוקדים אותה. מרבית אוכלוסייתה הערבית של יפו עוזבת ו"מוחלפת" בעולים חדשים, יהודים, בעיקר עולים מארצות הבלקן. יפו חדלה להיות "עיר" במובן הפורמלי ומסופחת לת"א. יש מעט מאוד בניה חדשה או טיפול בתשתיות קיימות ומרבית הפעילות העירונית הינה "הסתגלות החדית" של העיר ואוכלוסייתה החדשה.

בתחילת שנות ה-60 בוטלו תוכניות המתאר המנדטוריות בלא שהומצא להם תחליף. בשנות השישים אושרו ליפו תוכניות מתאר חדשות (ת.מ. 479, ת.מ. 432). תוכניות המתאר התבססו על תפיסות תכנוניות תרבותיות וחברתיות "מודרניות-אירופאיות" שגובשו בחצי הראשון של המאה במרכז אירופה... אולם התאמת

8 בשנת 1973 היו בעג'מי וג'בליה (תת-רובע 72) 3,176 יחידות-דיור למגורים, ואילו בתחילת שנות התשעים נותרו 1,608 יחידות בלבד (שנתון העירייה, 2000).

9 האוכלוסייה הערבית בשכונת עג'מי וג'בליה גדלה בהתמדה בתקופת זו. בשנת 1961 היו בתת-רובע זה 4,209 תושבים ערביים, ומספר זה גדל בהדרגה עד 1995 כאשר הגיע ל-4,752 תושבים. כתוצאה מתהליך הג'נטריפיקציה והתייקרות הנדל"ן בין 1995 ל-1999 חלה תפנית ומספר התושבים הערביים ירד ל-4,374 (שנתון העירייה, 2000). התושבים שמכרו את בתיהם בעג'מי עזבו מזרחה לגזרת שד' ירושלים הזולה יותר. כיום חיים בעג'מי וג'בליה כ-5,426 תושבים, מתוכם כ-80% תושבים ערבים.

איזורים עירוניים היסטוריים קיימים למערך הערכים החדש נעשה ע"י הכרזתם כ"אזור שיקום" שמשמעותו דאז -- פינוי והריסה מוחלטת של המבנים והתשתיות ובניה חדשה "מודרנית" תחתם...

אישור התוכניות והניסיון ליישמן הלכה למעשה היה גורלי להתפתחות של יפו. האזור הוקפא מבחינה תכנונית והחל להתנוון. בניה חדשה לא היתה אפשרית עד לפינוי מוחלט של מתחמים שלמים. לא ניתן היה לשפץ ולחזק מבנים קיימים ובוודאי לא להרחיבם, התשתיות הקיימות הוזנחו ולא ניתן היה לספק שירותים לאוכלוסיית האזור.

עיריית ת"א-יפו נמנעה מלהתיר כל בניה ופעילות עירונית שאינה עומדת בהוראות התוכניות החדשות. אגפי הפיקוח ויחידות אחרות הקפידו לאתר מבנים בעייתיים וחברת חלמיש ועמידר טיפלו בפינוי דייריהם והמבנים נהרסו. בתוך מספר שנים, עזב חלק גדול מתושבי האזור ונותרה בו בעיקר אוכלוסיית מצוקה. מרבית התושבים הם ערבים, שהאזור היה מרכזם הקהילתי. עם שקיעתו המהירה של האזור פלשו לתוכו מאות דיירים זמניים, אוכלוסיית מצוקה נוספת וכן עסקים, בתי מלאכה ומפעלים שיצרו סביבם מטרדים קשים והזנחה נוספת.

במהלך העשורים שאחרי אישור התוכניות, פונו מאות משפחות ונהרסו מאות מבנים (אחדים מהם בעלי ערכים אדריכליים מיוחדים). ואולם, עד לשנות השמונים לא הצליחו הגופים המיישמים את התכנון לייצר מרחב מספק לשם בניה חדשה באזורים המתפנים.

1985-2000: שינוי מדיניות העירייה, הקמת "צוות תכנון יפו" ו"המישלמה ליפו"

באמצע שנות השמונים החל מנהל ההנדסה של עיריית תל-אביב-יפו בפיתוח תוכניות לשיקום יפו. "צוות תכנון יפו" -- שהוקם יחד עם יתר צוותי התכנון העירוניים באותן שנים על-ידי מהנדס העיר האדריכל שמאי אסיף -- הוביל מהלך תכנוני ניאו-ליברלי שמטרתו לעודד את השוק הפרטי לגייס הון ולהשקיעו ביפו לשם "שיקומה הפיזי והחברתי-הכלכלי". הפרטת הקרקעות וההשקעות החיצוניות יביאו, כך קיוו המתכננים החדשים, לידי פיתוח מואץ של המרקם האורבני ה"מנוון", וזה, בתורו, יספק מלאי של יחידות-דיור חדשות בסביבה נאה וזמינה כלכלית. על-פי חזון ההפרטה, בשכונות המחודשות ישתקעו תושבים יהודים חדשים -- משלמי מיסים עמידים ומשכילים יותר, ש"יחזקו" את האוכלוסייה הוותיקה וכיניסו כסף רב לקופות העירייה. כך מתארים אנשי "צוות יפו" את תהליך קבלת ההחלטות אשר חולל תפנית במדיניות התכנונית (צוות תכנון יפו, 1997, ע' 6):

בין השנים 1990--1985 חל מהפך במדיניות העירונית לגבי האזורים ההיסטוריים ביפו. בתחילת אותו עשור מונה לראשות עת"א-יפו שלמה להט (ציץ') אשר גילה מודעות למצוקה הגדולה של שכונות דרום העיר ויפו בתוכם, וחרט על דגלו את

הסיסמא "עם הפנים לדרום". ביטוייה הפיסי של מדיניות הפיתוח באזורים ההיסטוריים של יפו נתקל בקשיים -- מצבו של האזור היה קשה במיוחד, אוכלוסייתו הערבית מרירה ומתוסכלת ונטולת אמון בממסד, ובעיקר -- באזור חלו תכניות בניין עיר אשר התבססו על "פינוי ובינוי" ולא אפשר היה להשקיע משאבים ופיתוח במבנים ובתשתיות... מנגנון התכנון אויש במתכננים חדשים, עם השקפות עירוניות רעננות. על אזור יפו וסביבתה מונה לטפל "צוות תכנון יפו"... בדיונים רבים שנערכו במנהל הנדסה, הלכה ונתגבשה ההכרה כי מדיניות "הפינוי ובינוי" נחלה כשלון חרוץ ממספר סיבות:

- המדיניות אינה לוקחת בחשבון את הערכים המיוחדים שיש למבנה האורבני החדש של יפו.
- המדיניות מחייבת "הזזה" של אוכלוסיה וגורמת למרירות ותסכול של תושבי האזור המשוועים לשיקום.
- המדיניות אינה מעשית מאחר והיא מחייבת פינויים בקנה מידה גדול כתנאי לבניה ופיתוח ואינה עומדת במבחן כלכלי.
- המדיניות אינה מאפשרת השקעות מיידיות לשם שיקום פיתוח של מבנים ותשתיות קיימות, כמתחייב מהחלטות עירוניות.
- מסקנות אלה גובו בעובדה כי במהלך העשורים האחרונים גרמה מדיניות הפינוי להתנוונות של האיזור ולא נראה כל פתח קרוב לשיקומו. רעיונות למדיניות שונה החלו להתגבש בעקבות מסקנות אלו:
- יש לשמר את המאפיינים האורבניים והנופים המיוחדים של האיזור, בהיותם חלק מההיסטוריה והתרבות המקומית.
- יש לבטל את פינוי האוכלוסיה ולפעול לשיקומה בתוך בניה וקהילתה.
- יש לטפח את המרכיבים הייחודיים של יפו אשר עשויה להוות כוח משיכה לאוכלוסייה חדשה שתחזק את זו הקיימת.

ה"מסקנה" האחרונה, הרואה את יפו כמקור משיכה ל"אוכלוסייה חדשה", היא המפתח להבנת תהליך הג'נטריפיקציה היהודית אשר החל בשנות השמונים ופרח בשנות התשעים. הנעת פרויקט "שיקום יפו" בראשות העירייה כללה ארבע פעולות עיקריות: הכנת תוכניות סטטוטוריות לבנייה, הגשת מועמדות לפרויקט שיקום שכונות ממלכת (בשנת 1987), חתימת הסכם עם מנהל מקרקעי ישראל על כינון "משק סגור" וגיוס כספים באמצעות הסוכנות היהודית. במחצית השנייה של שנות השמונים הואטה הריסת המבנים שאפיינה את שנות השבעים ותחילת שנות השמונים, ולבסוף הופסקה כליל. מאחר שביפו לא היו תוכניות תקפות, היה על מנהל ההנדסה בעירייה לקדם "תוכניות בניין עיר" (תב"ע) חדשות כתנאי ראשוני למימוש הפרויקט. במקביל דאגה העירייה להכין את התשתית הכלכלית-התכנונית בשביל גורמים פרטיים וציבוריים שהיו עשויים לבחור להשקיע

בפיתוח ובבנייה ביפו. הכנה זו כללה פנייה לממשלת ישראל לצרף את יפו לפרויקט שיקום שכונות ממלכתי (מנחם ושפירו, 1992; שגיא ווינשטיין, 1997), שמשמעותו, בין היתר, מתן סיוע כספי והקלות משמעותיות על הוצאות תכנון ומיסים (למשל, פטור מהיטל השבחה שבו זכה פרויקט "גבעת אנדרומדה")¹⁰. פעולה חשובה שלישית שעשתה העירייה הייתה חתימת הסכם כלכלי עם מנהל מקרקעי ישראל -- הבעלים של הקרקע והמבנים -- המחייב אותו לנהל "משק סגור", קרי, לתעל חלק מן הרווחים ממכירת המגרשים ביפו לטובת פיתוח ושיקום של תשתיות ציבוריות בשכונה עצמה. נוסף על כך נמצאה קהילה תורמת לפרויקט השיקום בעג'מי בקרב יהדות לוס-אנג'לס, באמצעות הסוכנות היהודית.

שלב משמעותי נוסף במדיניות החדשה המכוונת "עם הפנים לדרום" הסתמן בשנת 1999, עם הקמת "המישלמה ליפו". הקמת המישלמה הינה מהלך ארגוני ביזורי המאפשר לגוף זה לשמש "זרוע ארוכה של העירייה", כדברי ראש העיר רון חולדאי, ובה בעת להתאים את המדיניות לצרכים המיוחדים של יפו. שתי המשימות המרכזיות של המישלמה ליפו -- שיקום ופיתוח -- מנציחות את הפרויקטים הרבים שהיא מקדמת. על-מנת ליצור את "האפליה המתקנת שתביא לשדרוג השירותים, האוכלוסייה ואיכות החיים" (המישלמה ליפו, עיריית תל-אביב--יפו, 1999), המישלמה יוזמת ומנהלת פרויקטים רבים ומגוונים בתחום הפיזי, הקהילתי והחינוכי, התיירותי והחברתי. פרויקטים אלה כוללים את תוכנית התיירות, הקמת מכללת אייזנברג, שיפור תשתיות, תמיכה בעמותות ובמוסדות ביפו, וקידום פרויקט "בנה דירתך" שיידון בהמשך. פעולת המישלמה מייצגת את שיאו של תהליך ביזור ארגוני, תכנון עירוני ושיווק נדל"ני, שהחל עם הקמת "צוות יפו" והתנהל ללא הפרעה עד אירועי אוקטובר 2000.

בעקבות אוקטובר 2000: המשך עידוד הג'נטריפיקציה לאחר הפוגה בתהליך שיווק הנדל"ן

הג'נטריפיקציה נתפסת על-ידי גיאוגרפים ביקורתיים כתהליך מתגלגל, בלתי-ניתן לעצירה, וכחלק בלתי-נפרד מכלכלת העיר הפוסט-תעשייתית (Smith, 1996), אולם אירועי אוקטובר 2000 ביפו המחישו את הקשר שבין כוחות לאומיים לבין דינמיקה אורבנית זו. אירועים אלה היוו תפנית בדימוי העיר ובתהליכים האורבניים המעצבים אותה. שכונות עג'מי וג'בליה סומנו כמרחב ערבי מאיים, ומבקרים יהודיים שנהגו לפקוד את חנויותיו ומסעדותיו בהמוניהם בשבתות וחגים החלו להדיר ממנו את רגליהם. כתוצאה מ"חרם" זה של קונים מבתי-ים ותל-אביב, שהיה לעיתים מפורש ולעיתים מובלע, נחוותה יפו במשך כמה חודשים כ"עיר רפאים", ונשלל ממנה היתרון העיקרי של מיקומה הגיאוגרפי לצד הכרך התל-אביבי. במהלך שנת 2001, במקביל למיתון הכלכלי במשק כולו, הואט התהליך של הפרטת הקרקע ושיווק נכסי הנדל"ן ביפו, ופרויקטים רבים עמדו לפני פשיטת-רגל.¹¹

10 על פרויקט אנדרומדה ראו, מונטרסקו, ד' ופיאן, ר' (2003). "כלוב הזהב: ג'נטריפיקציה וגלובליזציה בפרויקט גבעת אנדרומדה, יפו". תיאוריה וביקורת, 23, 178–141.

11 פרויקט "גבעת אנדרומדה", למשל, מדווח בעקביות על הפסדים מצטברים המגיעים ל-100 מיליון שקל מאז שנת 2000 (גלובס, 14.4.2003). בפרויקט נמכרו עשרים יחידות-דור בלבד מאז אירועי אוקטובר, ובסך-הכל נמכרו תשעים ושמונה מבין מאה ושלושים הדירות שנבנו עד כה בפרויקט. בשנת 2003 רשם הפרויקט הפסד כבד של 22 מיליון שקל.

יפו, ששווקה במהלך שנות התשעים כרובע התרבות של תל-אביב, תוארה אחרי אוקטובר 2000 כ"טהרן הקטנה" שהשתלטו עליה גורמים לאומיים ואיסלאמיים.¹²

לאחר הפוגה של כמה שנים, חזר שוק הנדל"ן ביפו לקדמותו וכיום שוב משווקת הקרקע במשנה מרץ, תוך הוצאת צווי פינוי ל"פולשים" והקפדה יתרה על "חריגות בנייה". התגובה הדו-ערכית בקרב התושבים הפלסטיניים ביפו על עליות ומורדות שוק הנדל"ן מלמדת על הדיאלקטיקה הטבועה בתהליך הג'נטריפיקציה. בעקבות אירועי אוקטובר 2000, לצד התסכול הכללי לנוכח מה שנתפס כ"חרם" נגד הערבים ולנוכח הפגיעה הקשה בפרנסת הסוחרים, נשמעה מצד תושבים פלסטיניים רבים אנחת רווחה על כך שהופסק תהליך שהיה עלול להוביל ל"טרנספר" ולפירוק תשתית הקהילה הערבית בעג'מי. היטיב לבטא זאת אחד התושבים, שהתריס בעת מפגש עם נציגי העירייה:

אני לא נגד פיתוח, אלא נגד קיפוח! אני בעד פיתוח אבל נגד נישול התושבים הערבים מהאיזור. מדובר באוכלוסייה ש95%- מהם גרים בדמי-מפתח, וזה יביא לטרנספר. וזה הפחד שלנו. בבלגן שהיה באוקטובר ובתדמית השלילית של יפו יש משהו טוב. זה מונע מיהודים עשירים לבוא. אבל הם בכל-זאת באים...

לסיכום, אנו רואים כי המדיניות המרחבית ביפו עברה מהגיון מודרניסטי ואתנוקרטי להגיון ניאו-ליברלי המושתת על הפרטה קפיטליסטית של הקרקע, ומקודם ע"י "המישלמה ליפו". לאחר כיבוש העיר ב-1948, מדיניות זו פעלה ביפו באמצעות הבניה דיפרנציאלית של המרחב היפואי: ראשית על-ידי תיחום האוכלוסייה הערבית ב"גטו" בשכונת עג'מי, לאחר מכן, על-ידי יישוב העיר בעשרות אלפי מהגרים יהודים, ולבסוף על-ידי פינוי התושבים היהודים ואיכלוסם בשיכונים במזרח העיר. בשנות השמונים חזרה העיר והפכה יעד לשיקום ציבורי ולהשקעה פרטית, וכיום העירייה מעודדת כמדיניות את "התחדשותה" של יפו והתיישבותם של תושבים מבוססים בה. מתקופה זו ואילך החל תהליך גובר של ג'נטריפיקציה שנע מהתיישבות של סטודנטים בודדים ומשפחות וכלה בקהילות מגודרות כגון "גבעת אנדרומדה" ו"הרובע". על רקע החזות הרציונלית ו"האובייקטית" של התכנון העירוני, הגיוס החברתי, שאנו עדים לו לאחרונה בהנהגת "הועד העממי" והעמותות ביפו נגד צווי הפינוי ועמדתם הנחרצת של התושבים הערבים, מחזירים אל מוקד הדיון את הנושא הפוליטי של השליטה במרחב המחיה. נושא זה הוא העומד בבסיס בעיית הדיוור ביפו - קרי כניסת תושבים יהודים לעיר מבוססים ודחיקת התושבים הערבים.

מקורות:

- אביצור, ש' (1972). **נמל יפו בגאותו ושקיעתו**. תל-אביב: מלוא הוצאה לאור.
- אלג'עפרי, כ', להב, ה' ואדיב, א' (1992). **יפו למול תוכנית הייחוד החדשה**. ירושלים: הוצאת דרך הניצוץ. (בערבית)
- נחמיאס, ד' ומנחם, ג' (1993). **מחקרי תל-אביב - יפו (כרך א)**. תל-אביב: רמות.

12 המונח "טהרן הקטנה" הינו כינוי שניתן ליפו בעיתון העיר (יוני 2001).

- מזאוי, א' וח'ורי-מח'ול, מ' (1991). "המדינית המרחבית ביפו: 1990--1948". בתוך ח' לוסקי (עורך), **עיר ואוטופיה**. תל-אביב.
- מונטרסקו, ד' ופביאן, ר' (2003). "כלוב הזהב: ג'נטריפיקציה וגלובליזציה בפרויקט גבעת אנדרומדה, יפו". **תיאוריה וביקורת**, 23, 178--141.
- מדריך יפו (1949). חוברת שחולקה ע"י הרשויות למהגרים החדשים ביפו.
- מנהל הנדסה (1995). **מבט אל עג'מי: דיוקן אדריכלי**. עיריית תל-אביב--יפו.
- פורטוגלי, ג' (1996). **יחסים מוכלים: חברה ומרחב בסכסוך הישראלי-פלסטיני**. הוצאת הקיבוץ המאוחד.
- קימרלינג, ב' ומגדל, י' (1999). **הפלסטינים: עם בהיווצרותו**. ירושלים: כתר.
- שגיא, ר' ווינשטיין, צ' (1997). **שכונת עג'מי -- יפו: שיקום חברתי -- פעילות ותמורות**. משרד הבינוי והשיכון.
- שקר, נ' (1996). הקהילה הערבית ביפו על פרשת דרכים. יפו: הוצאת המחבר.
- Levine, M. (1999). "Overthrowing Geography, Re-imagining Identity: Jaffa and Tel-Aviv -- 1882 to the Present". Unpublished Dissertation, New York University.
- Minns, A. and Hijab, N. (1990). *Citizens Apart: A Portrait of the Palestinians in Israel*. London: I.B. Tauris.
- Monterescu, D. (2005). *Spatial Relationality: Ethnic Relations and Urban Space in Jewish-Arab Mixed Towns, 1948-2004*. Unpublished Dissertation. The University of Chicago.
- Monterescu, D. and Rabinowitz, D. (2007). *Mixed Towns, Trapped Communities: Historical Narratives, Spatial Dynamics, Gender Relations and Cultural Encounters in Palestinian-Israeli Towns* Aldershot: Ashgate Publishing.
- Smith, N. (1996). *New Urban Frontier: Gentrification and the Revanchist City*. New York: Routledge.
- Yiftachel, O. & Yacobi, H. (2003). "Urban Ethnocracy: Ethnicization and the Production of Space in an Israeli 'Mixed City'". *Environment and Planning D: Society and Space*, 21, 673-693.

סימני הג'נטריפיקציה: שלט המשווק פרויקט מגורים יוקרתי ברח' יפת (צילום: דניאל מונטרסקו, 2002).

عبد الحميد فرآن بפתاح ביתו: مکان عمیدار رוצه לפנות אותי. צלם: עמר אע'באריה.

عبد الحميد فرآن في مدخل بيته: عميدار تريد إخلائي من هنا. تصوير: عمر اغباريه.

Abd al-Hamid Farran in the doorway of his home: Amidar wants to evict me. Photo: Umar Ighbarieh.

من يافا الى رام الله ثم القدس ثم غزة ثم القدس ومخيم شعفاط ثم عودة إلى يافا

مقابلة مع السيد عبد الحميد محمد فرآن - أبو محمد
آب ٢٠٠٧ - العجمي- يافا

- ولدت سنة ١٩٤٨ في بيت في حي الجبلية خلف السفارة الفرنسية هاجرنا سنة ٤٨. رحنا على الضفة على رام الله. كنت صغير. شهر وعشرين يوم مثل ما بتحكي لي جدتي الله يرحمها. مرينا عن قرية جمزو. كان الناس متجمعين هناك عند بير حتى يشربوا مي. حكوا لي عن واحد كان معه بغلة ويصيح مين ياخذ البغلة ويعطيني شربة مي المرة بعدها تموت. كانت الناس عطشانة. كان في ناس ميتة على الطرق. أهل يافا سمعوا عن مجزرة دير ياسين. الناس قالت نهرب أحسن. ننفذ بحياتنا. بعرف القصة من جدتي. في ناس رمت أولادها.
- جدتك حكّت انه الناس هربت من يافا قبل ما ييجو اليهود؟
- نعم. وصل الخبر عن دير ياسين والناس قالت اهربوا وكان يهود يعرفوا عربي كانوا يقولوا يللا على عبد الله يعني الملك عبد الله. هذه كانت قصة تهجير. مش حرب يعني. بدهم أرض من غير شعب. والسياسة لليوم هيك بدهم أرض من غير شعب.
- مين هجر من عائلتك؟

- أبوي كان متزوج جديد. هجر اعمامي الاثنين ظلوا هون. أحمد ومجمود سلطان. عندهم فرن سلطان. توفوا الاثنين الله يرحمهم. هم ظلوا بيافا ومعهم سيدي أبو أبوي. أبوي هاجر مع امي وأهل أمي. ما شفناش اعمامي حتى سنة ال- 17 لما صارت الحرب وكان عمري 19 سنة.
 - ليش قسم هاجر وقسم ظل؟ كيف الناس كانت تقرر؟
 - خافوا. الواحد بهرب بعرضه أهم إشي. اللي ظلوا هون مثل جدتي ختيارة فش عليها خوف. واعمامي شباب وسيدي زلة وختيار. أما أمي صبية. وأختها بنت 17 سنة. فكان الناس يهربوا بعرضهم. في ناس حتى فلتوا مالهم وهربوا بعرضهم.
 - شو سبب الخوف على العرض؟ سمعوا عن قصص تعدي على العرض؟
 - سمعوا عن دير ياسين. ولما وصلوا اللد عرفوا عن مجزرة جامع دهمش. كل اللي تخبوا فيه اتقتلوا. رغم انه بيت الله اللي المفروض الواحد يكون فيه آمن.
- كان في جيش على الطريق يقشطوا الناس الذهب والمصاري. وقسم من الناس ماتت على الطريق. ستي أم أمي كانت تحكي انها أخذت معها بقجة فيها فساتين وغيارات أواعي وبس. سيدي طلع مع ثلاث قروش ونص. وخبّوا ذهباتها بالبيت أحسن لا حدا يقشطها إياهم. وهاجروا. الدار تهجرت وسكن فيها ناس ثانيين. أنا رجعت بعد ال- 17. عمي أخذني على المنطقة وقال لي انه هذي الدار اللي انت انولدت فيها. كان فيها يهود. ما حكيناش معاهم. في الدار كان سيدي واعمامي الاثنين. وضع البيت ما كانش كل هالقد منيح. أبو داود صاحب سيدي قال له تعال اسكن معي. أنا ساكن لحالي. مرتي راحت على غزة مع الاولاد وأنا ظليت احرس الدار. فانتقل سيدي يسكن معاه. وظل هناك. أنا في ال- 17 رجعت لحالي. أبوي ما قدرش يعيش بالقدس ورام الله. أملاكه هون. عنده بيت هون وبيت باللد وعنده مخبز هون. لما وصلنا القدس سنة الخمسين يمكن. كانوا يحكوا انه الوضع في غزة أحسن. كانت الناس تسافر زي الغنم في الترك عشان تروح على غزة. أبوي وأمي وستي راحوا على غزة. بس أبوي ما قدرش يعيش هناك. طلب من أمي يرجع على القدس. أمي رفضت لأنها حامل. أبوي كان يشتغل في فرن بمخيم النصيرات. أبوي أخذني وراح مع ثلاثة لدادوة بعرفوا الطريق بده يتسلل للقدس. أخذني معاه للقدس. كنا نخاف نمشي بالنهار ونمشي بالليل. خوف من «مشممار هجفول» (حرس الحدود). وصلنا القدس. سكنا فترة داخل الحرم وبعدين سكنا في حارة المغاربة. اليوم الحارة عملوها ساحة كبيرة. كان هناك شجرة توت كبيرة. هاي كانت باب دارنا. أبوي . بعد كم يوم من رجوعنا للقدس حاول يرجع على يافا حتى يجيب مصاري. راح وما رجع وما وصل يافا. ما بنعرف عنه إشي. أنا عشت عند ستي. سنة ال- 11 الوكالة أعطتنا بيت وسكنونا في مخيم شعفاط. فرغوا القدس من عرب كثير. سكنت بالمخيم حوالي سنة. بعد الحرب رجعت للبيت اللي كان في القدس. لنا اوراق هناك. كنا مستأجرين البيت من متصرف لواء القدس. أنا بدي أشتري البيت اللي ساكن فيه هون ومش راضيين. بدهم يعرضوه في مناقصة. ومن حقي أشتريه.
- أمي ظلت في غزة وخلصت بنت وبعدين تجوزت. في كثير ناس من يافا ساكنين في غزة. كل السنين هاي عشت من غير أب. بعدين عرفت انه صار عليه طخ وهو يحاول يرجع ليافا.
- بعد ال- 17 ، رجعت ليافا. ما سألناش عن أغراضنا وما دخلنا بيوتنا. كان في معنا أوراق لحد قبل أربع خمس سنين. كان فيهن كواشين الأرض ولكن مش مسجلة في الطابو. مكتوب فيها من مين اشتروها ومين شاهد عليها. بنت خالي مزعتهم قبل أكم سنة. . الفرن راح كمان.

كنت متعلم دهان ونجارة في مدرسة دار الأيتام في القدس. بعد الحرب مباشرة حاولت أشتغل في القدس وكن ما أعجبني الوضع. جيت على يافا. عشان معي هوية قدس كان مسموح اوصل هون. شفت الوضع هون أحسن. عمي قال لي انزل على الشغل معنا بالفرن. اشتغلت ثلاث سنين ونص. اشتريت (خلو) من شركة عميدار غرفة ونص. تجوزت وسكنت فيها. كانت هذي شقة مقسومة الى قسمين. كان ساكنة فيها معانا عيلة يهودية. عائلة بيرتس اسمها. كانوا يعطوا اليهود شقة سكنية في مشاريع اسكان مثل بات يام. أما للعرب ما كانوا يبنولهم. حاليا القسم اللي طلعت منه عائلة بيرتس في الشقة تبعنا. وكان ثلاث غرف. أجت شركة عميدار وهدمت قسم من السقف وأخرجت البلاط وتركناها. بس البيتين مشبوكات ببعض وشو بصير هناك بأثر على بيتي. كل المطر بالشقاء دخل على بيتي. أنا كنت بالقسم اللي بالواجهة. كنا مع جيرانا اليهود عايشين منيح. ثلاث سنين كنا جيران ومبسوطين. بس لما الحكام بعملوا تفرقة بخربوا العلاقة.

أنا ساكن بالبيت من سنة ال-٧٠ - ٧١. أجو ناس من الأردن من دار أبو حجر وقالوا هاي دارنا. كانوا بزيارة. استقبلتهم وضيقتهم. بعد ما تركت عائلة بيرتس توجهت لعميدار حتى أشتري القسم الثاني. قالوا انه هذا القسم للهدم وهدموا قسم من الغرف هناك ووضعوا حاجز بيني وبينهم. لكن الوضع اللي عملوه جاب ضرر عليّ. طليت منهم يصلحوا الوضع لكن ما استجابوا. اضطرت اني اصلح بنفسني وأوسع على عيلتي. وصلحت الغرف الثلاث الإضافية. عميدار اتهموني بخرق العقد معاهم وأصدروا أمر محكمة بإخلائي.

- يعني حسب عميدار انت «غاز ومستول» على أملاكها؟

- صحيح. ولأني هيك طلبوا أخلي كل البيت وأدفع ١٢٣ ألف شيكل أجار القسم اللي توسعت فيه. فطلبت ببيعوني فرفضوا وقالوا انه البيت راح يعرض في مناقصة للبيع. مع انهم - تبين لي بعدين - قدروا ثمن البيت ولكن ما وصلني هذا التقدير. تقصير من المحامي تبقي. وأنا مستعد أدفع حسب التقدير تبعهم. رحت على عميدار وسألته عن سبب المحكمة ضدي مع اني مستعد أشتري. ادعوا انهم بعثوا لي التقدير واني رفضت. وبالمحكمة كان التقدير ٨٠٠ ألف شيكل والمحاكم طلب يخصوصا تكاليف شغل في البيت ونزل التخمين لمبلغ ٣٧٣ ألف شيكل. أنا قلت انه هذا الإشي ما وصلني. اللي وصلني هو حكم بالإخلاء لأني ما وافقت على قرار المحكمة. لو فرضنا إنه المحامي تلاعب بالموضوع أو اني ما أجييت للمحكمة أو كان سوء تفاهم. طيب اليوم الموضوع واضح وأنا مستعد أدفع المبلغ. عميدار يقولوا انه صار متأخر. وقفت محامي جديد. وطلبت من عميدار إنه نبدأ المعاملة من جديد لكنهم رفضوا واقترحوا إخلائي وإنه يعطوني سكن بديل في محل ثاني. أنا مش موافق أطلع من البيت. واضح إنهم بدهم يطلعوني من البيت ويربحوا عليه ملايين. والقضية لا زالت مفتوحة. أنا واحد من ٤٩٥ شخص في يافا اللي أجاهم أمر هدم أو إخلاء. أو بدهم يماطلوا ويضغطوا حتى أطلع أو اتفق معهم بطرق ثانية. ما يعرف كيف راح تخلص القضية.

- شو حسيت لما أجو اصحاب البيت الأصليين وزاروا بيتهم وأنت ساكن فيه؟

- والله حسيت إنني لازم أحافظلهم عليه. أخرجت عشانهم. كيف يطلعوا منه. لو بقدر أرجعهم يرجعهم مع انه كلفني البيت كثير. تذكرت مرارة ستي لما مرت جنب بيتها وما دخلت تسأل مين ساكن فيه.

עבד אלחמיד פראן ראיון

אלעג'מי - אוגוסט 2007

נולדתי בשנת 1948 בבית הוריי שהיה בשכונת ג'בליה מאחורי השגרירות הצרפתית. באותה שנה בהייתי תינוק שלא מלאו לו חודשיים הוריי ומשפחת אמי נטשו את יאפא. הגענו לראם אללה. סבתי מצד אמי סיפרה לי את הסיפור. אנשים רבים היו באזור. היה תוהו ובוהו. אנשים מתו בדרך. אנשים היו צמאים ונדחפו ליד באר מים בכפר ג'מזו בדרך לראם אללה. סבתי סיפרה לי. תושבי יפו שמעו על הטבח שאירע בדיר יאסין. האנשים פחדו. אנשים אמרו בואו נברח ונציל את חיינו. הייתה בהלה. אנשים נסו על נפשם לפני שהיהודים יתקפו את יאפא, יהודים שידעו ערבית עודדו בלעג את הבריחה: "אללה עלא עבד אללה" אמרו והתכוונו למלך ירדן. היהודים רוצים אדמה ללא עם, התכוונו שנעזוב, לא עזבנו תוך כדי קרב אלא מתוך פחד. גם היום המדיניות היא שרוצים אדמה ללא עם. אבי ואמי, שהיו זוג טרי, עזבו את יאפא. שני דודי וסבי מצד אבא נשארו, היתה להם מאפיה, מאפיית סלטאן, אנחנו ממשפחת סלטאן, קראו לנו פראן שזה אומר בעל המאפיה, [מלשון פֶּרַן שזה מאפיה],

אני לא ראיתי את דודי מצד אבא עד שנת 1967, אז הייתי בן 19. האנשים שברחו ברחו מתוך פחד, גם פחד מפגיעה בנשים שזה פגיעה בכבוד. הם רצו בעיקר להבריא את הנשים. לכן שני הדודים וסבא שלי נשארו כי הם גברים. סבתא מצד אבא הייתה זקנה שלא היה סיכוי שחיילים יציקו לה. אבל אמא שלי ואחותה היו צעירות, היה עדיף שלא ישארו. אז מי שהיה לו בבית נשים צעירות מיהר לברוח. היו כאלה שהעדיפו להשאיר את כספם כדי להסִי־פיק לברוח עם כבוד משפחתם. שמעו על טבח דיר יאסין. ובדרך ידעו על טבח מסגד דהמש בעיר אל-לד. למרות שזה מקום קדוש אנשים נרצחו בתוכו. בדרכים היו חיילים יהודים שלקחו מהאנשים את כספם ומהנשים את הזהב שלהן. חלק מהאנשים מתו בדרך. סבתי מצד אמא, שסיפרה לי את הסיפור, לקחה איתה רק חבילה קטנה של בגדים. סבי עזב עם שלושה גרושים וחצי. הם החביאו את הזהב בביתם מחשש שיקחו להם את זה בדרך. בסוף הם הפסידו גם את הבית וגם את הרכוש. אנשים חדשים גרו בביתם. אני חזרתי אחרי מלחמת 67. דודי הראה לי את הבית שבו נולדתי. היו שם יהודים. לא דיברתי איתם. בבית הזה גרו סבי ושני דודי שנשארו ביפו. המצב של הבית לא היה הכי טוב. חבר שלהם, אבו דאוד, הציע להם לבוא לגור בביתו, הוא אמר להם שהוא הבריח את אשתו וילדיו לעזה והוא נשאר לבדו כדי לשמור על הבית. הם אכן הצטרפו אליו. הם נשארו שם כל החיים. בינתיים לקחו להם את הבית שלהם. אבא שלי לא לא השלים עם המעבר לראם אללה או אלקדס [ירושלים], לא הסתדר שם, כל רכושו כאן ויש לו גם בית באל-לד. כשהגענו לאלקדס, אולי בשנת 1950, שמע שהמצב בעזה טוב יותר. אנשים נסעו במשאיות כמו צאן. הוריי וסבתי נסעו לעזה גם הם. אבא שוב לא הסתדר והחליט לחזור לירושלים. אמא הייתה בהריון, לא הסכימה לחזור. באותם ימים אבא שלי עבד במאפיה במחנה הפליטים אל-נסיראת. הוא לקח אותי בבוקר למאפיה ומשם ובלי להודיע לאף אחד לקח אותי אתו לירושלים. הייתי ילד בן שלוש. התלוונו לשלושה אנשים

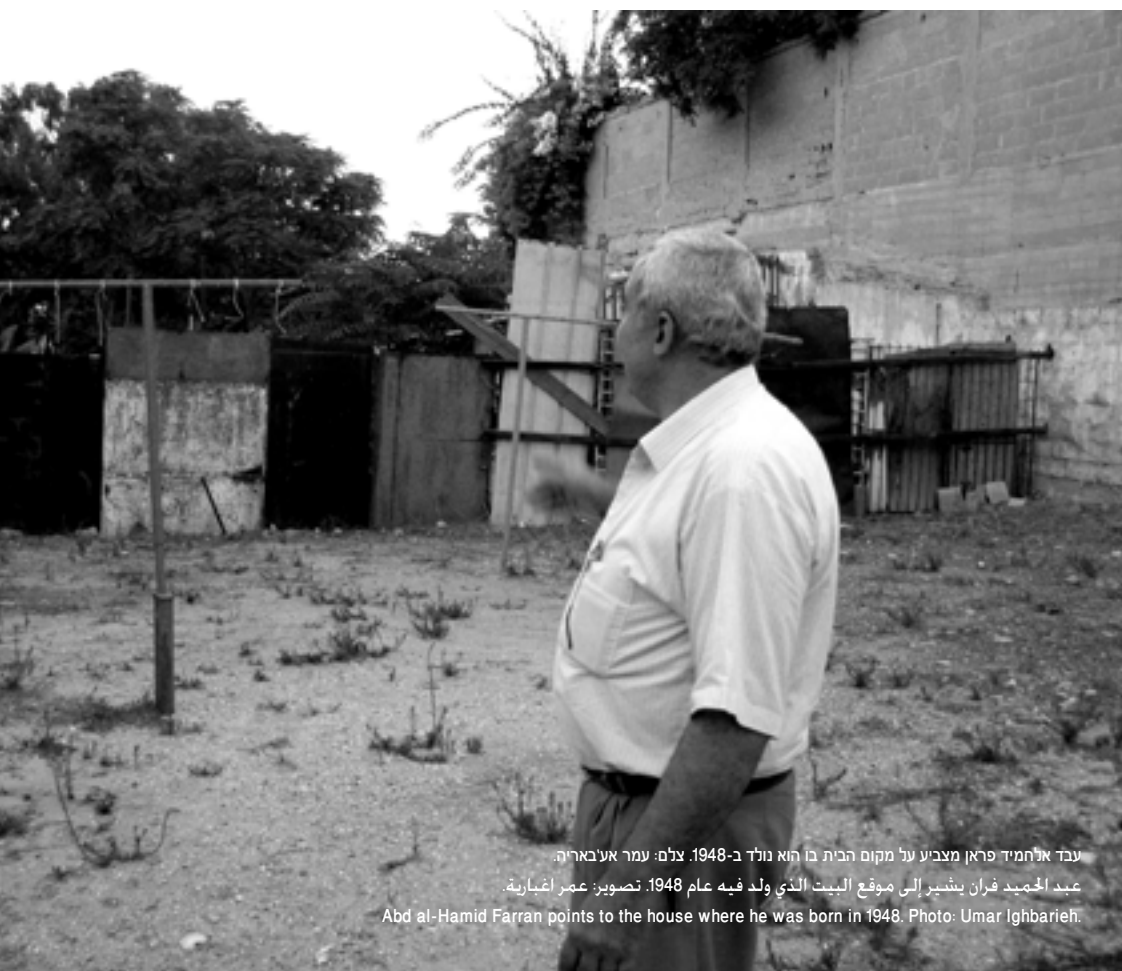
מהעיר אל-לד במקור. הם מכירים את הדרך. פחדנו ממשמר הגבול, לכן הלכנו בלילה ונחנו ביום כדי שלא יראו אותנו. הגענו לירושלים. גרנו תקופה קצרה בתוך מתחם מסגד אל-אקסא. אחר כך עברנו לגור בשכונת אל-מע'ארבה, היום זה כיכר גדולה [רחבת הכותל]. היה שם עץ אוכמניות גדול בפתח הבית. אבא שלי, כמה ימים אחרי שהגענו לירושלים, החליט שהוא רוצה להגיע ליאפא. הוא רצה להביא כסף. יצא ולא חזר. הוא גם לא הגיע ליאפא. שמעתי מאנשים שאולי נהרג כי הישראלים היו יורים לכיוון המסתננים. אני גדלתי וגרתי אצל סבתא שלי. בשנת 1966 האו"ם העביר אותנו ועוד הרבה אנשים מירושלים למחנה הפליטים שעפאט. גרתי במחנה הפליטים כשנה. אמי נשארה בעזה. ילדה בת. אחר כך התחתנה. יש הרבה אנשים מיאפא גרים בעזה. כל השנים האלה גדלתי ללא אבא וללא אמא. אחרי 1967, חזרתי ליאפא. לא בדקנו מה קרה לחפצים שהיו בבית ואפילו לא נכנסנו לתוך הבית. היו לנו ניירות עד לפני ארבע חמש שנים. בין השאר חוזה קניין של האדמה. היא לא רשומה בטאבו אך כתוב שם מי קנה אותה ומי היו העדים על העסקה. בת דודי קרעה אותם לפני כמה שנים מתוך כעס וייאוש.

אני למדתי נגרות וצבעות בבית הספר ליתומים בירושלים. מיד אחרי המלחמה ב-67 ניסיתי לעבוד במערב ירושלים. עבדתי כמה חודשים אצל יהודי עירקי שמו כדורי. החלטתי לבוא ליאפא. היה לי מותר לבוא כיוון שהחזקתי תעודת זהות של מזרח ירושלים. ראיתי שהמצב כאן יותר טוב. עבדתי עם הדוד שלי במאפיה במשך שלוש שנים וחצי. קניתי דירה בדמי מפתח מעמידר. חדר וחצי. התחתנתי וגרתי בה. זו הייתה דירה שחילקו אותה לשתי דירות. בחצי השני גרה משפחה יהודיה. משפחת פרץ. עמידר בנתה ליהודים שיכונים והציעו להם לעבור לשיכון החדש. משפחת פרץ עזבה. לנו לא הציעו. אמרו שאלה שיכונים ליהודים. אחרי שנים רבות בנו לערבים. בינתיים חברת עמידר הרסה חלק מהדירה הסמוכה שהתפתחה, טענו שזה מיועד להריסה. אבל זה מחובר בדירה שלי. כל דבר שיעשו שם ישפיע על הבית שלנו. העבודות שעשו שם גרמו נזק לדירה שלי. מי הגשמים נכנסו לתוך הבית שלי. בעמידר לא פתרו את הבעיה כמו שצריך. אני פניתי לעמידר מיד אחרי שמשפחת פרץ עזבה והצעתי להם לקנות את הדירה שהתפתחה. הם סירבו. נאלצתי לתקן ולשפץ את הדירה הסמוכה ללא רשות. גם כדי לפתור את בעיית דליפת המים וגם כדי להרחיב את הדירה שלי. שיפצתי את שלושת החדרים הנוספים. עמידר תבעה אותי על הפרת חוזה והשיגו צו פינוי לי ולמשפחתי מכל הבית, כולל החלק המוגן שאני גר בו מאז שנת 70-71.

עכשיו אני מוגדר פולש. הם רוצים שאפנה את הבית ולשלם להם עוד 123 אלף שקל תמורת השימוש בדירת משפחת פרץ ששיפצתי. ביקשתי שימכרו לי את הבית אך הם סירבו. הם הסבירו שהבית יימכר במכרז פתוח. לאחר מכן התברר לי שהיו דיונים על הבית בבית המשפט. עורך הדין שלי פישל כנראה. בבית המשפט העריכו את ערך הדירה ב 800 אלף ש"ח. השופט ביקש להפחית מסכום זה את עלות השיפוצים שעשיתי בדירה וההערכה עמדה סכום של 373 אלף ש"ח. אני אמרתי שלא קיבלתי את ההערכה הזאת. מה שקיבלתי היה צו פינוי הדירה. נניח שהעו"ד שלי לא עשה את עבודתו כראוי, או נניח שלא נוכחתי במשפט או שהייתה אי הבנה, אני מוכן גם עכשיו שנסדיר את עניין הרכישה על פי הערכת בית המשפט. בעמידר לא מסכימים. הם מתעקשים שאפנה את הדירה. הם מוכנים להציע לי מגורים חלופיים במקום אחר. אני לא מסכים לצאת מהדירה. ברור לי שהם רוצים להיפטר ממני כדי להרוויח מליונים על הדירה. החלפתי עורך דין. העניין עוד לא נסגר.

אני אחד מתוך 495 משפחות ביפו שקיבלו צו הריסה לביתם או לחלק ממנו או צו פינוי. בעמידר רוצים ללחוץ עלי כדי שאעזוב. אני לא יודע איך הפרשה הזאת תסתיים.

הבית הזה הוא של משפחת אבו חג'ר שהיגרה בארבעים ושמונה והיום גרה בירדן. פעם, בשנות השבעים הגיע לכאן איש ממשפחת אבו חג'ר ואמר שזה הבית שלו. הם היו בביקור כאן. אירחתי אותם, ישבנו ודיברנו אך כאב לי עליהם. לא היו טענות כלפיי. הרגשתי שאני רוצה לשמור להם על הבית. לו זה היה תלוי בי הייתי מחזיר להם את הבית.

עבד אלחמיד פראן מצביע על מקום הבית בו הוא נולד ב-1948. צלם: עמר אע'באר'ה.
عبد الحميد فران يشير إلى موقع البيت الذي ولد فيه عام 1948. تصوير: عمر اغبارية.
Abd al-Hamid Farran points to the house where he was born in 1948. Photo: Umar Ighbarieh.

מר פח'רי ג'דאי ראיון

נולד ביאפא בשנת 1926
הראיון נערך בבית המרקחת שלו ברחוב יפת שהיה פעם רחוב אלח'לה
אוגוסט 2007

נולדתי בשכונת אלעג'מי ביאפא בשנת 1926. למדתי בבית ספר אלפריר וסיימתי בו תיכון. בשנת 1945 נסעתי לביירות כדי ללמוד רוקחות באוניברסיטה שם. חזרתי ליאפא ב-16 באוקטובר 1950. באותה תקופה היה עדיין חוק איחוד משפחות שאפשר לי לחזור כיוון שהיעדרותי הייתה ללימודים. תקופה קצרה אחרי שחזרתי החוק הזה בוטל.

יאפא הייתה מקור תהילה וכבוד לכל פלסטיין. מהערים המובילות במזרח התיכון. יאפא הייתה מרכז תרבותי פוליטי וחינוכי. היו בתי ספר ברמה גבוהה. תושבי יאפא היו מהמעמד הבורגני האריסטוקרט. נכון שהיו אנשים עניים אבל אפילו העני חי טוב.

אני גדלתי ביאפא. יום הלימודים היה עד שעה חמש. יום ראשון ויום חמישי היו ימים קצרים. אנחנו ומשפחת דמיאני, בעלי מפעל הסבון, היינו חברים ואחים. משפחת דמיאני הייתה אחת המשפחות העשירות ביותר בפלסטיין. השאירו ביאפא 36 בניינים, מפעל סבון וחמשה פרדסים. הפרדס הכי גדול שלהם היה בבית דג'ן, 550 דונם. מהפרדסים הטובים בפלסטיין. אני וג'ורג' היינו כמו אחים. היינו באים למועדון. באותם ימים היו ביאפא מועדונים ברמה גבוהה. היינו הולכים למועדון "האנטוני" שליד בית ספר טרה סנטה. היינו הולכים לבלות בפרדסים של הדמיאנים, זה שבבית דג'ן ובעוד אחד על גדות נהר ג'רישה - היום שמו הירקון.

בית הקולנוע הראשון שנבנה ביאפא היה קולנוע "אפולו", היה במקום מפעל השיש של אלזקאק. בקולנוע הזה שרה אם כלת'ום. אבא שלי היה במופע שלה. יפו הייתה עיר פתוחה לעולם והייתה חלק ממרחב גדול. היה קורה שצעירים מיאפא משחקים במועדון ופתאום מישוה מציע ללכת לבלות בביירות. חלק מחבריי היו להם רכבים כמו ג'ורג' אלדמיאני. היו מגיעים לביירות וחוזרים ליאפא לפנות בקר. מועדון "סרקל ספורטיב" היה מועדון האריסטוקרטים. היום הוא בניין השייך להסתדרות. היו מגיעים אליו בני האליטה כמו קצינים ואנשי ממשל. מושל המחוז, קרוסבי, היה גר ביאפא.

פחרי גדאי ובית המרקחת, פרק מההיסטוריה של יאפא. צלם: עמר אעבאריה.
فخري جداي وصيدليته، فصل من تاريخ يافا. تصوير: عمار اغباريه.
Fakhri Jdai at the pharmacy, a chapter in the history of Jaffa. Photo: Umar Ighbarieh.

פה היה גם ביתו של הקונסול הצרפתי. אני זוכר אותו היטב, כי המשפחה שלי הייתה נוסעת כל קיץ לביירות ונשארת שם כחודשיים. הייתי ניגש לקונסוליה כדי לבקש ויזה. הקונסול היה מכיר אותי מבית הספר [הצרפתי] שלמדתי בו, היה קורא לי ומחתימים את הדרכונים מהר.

בסוף רחוב שערי ניקנור היה מלון "קליף הוטל", בית מלון מפואר. רק מלון קינג דוד בירושלים היה מפואר יותר ממנו בפלסטין. בסוף הרשויות הרסו את המלון, אולי בשנות השמונים, ובנו במקומו בנייני מגורים. המלון היה רכוש של מנזר האהבה שבירושלים. איש אחד שמו ברקאת עם אשתו השוויצרית ושני בניו פטר וג'וני ניהלו את המלון שנים רבות. היו ידועים. נודע לי שג'וני חי היום בשווייץ.

אני עקבתי מביירות אחרי המתרחש כאן בפלסטין. שמעתי על הכיבוש בחדשות. כל יום קראתי עיתונים. האווירה הייתה אווירת כעס וצער על נפילת יאפא. כעס על מנהיגי ערב בעיקר המשפחה ההאשמית שהיא הגורם המרכזי לנכבה הפלסטינית. שורשי הנכבה נמצאים בשנת 1917 כאשר עמד השריף חסין בראש המרד הערבי נגד השלטון העות'מאני [הטורקי]. החלה הנכבה שם. שיחות וייצמן - חסין וההבנות על הקמת מדינה יהודית הם תחילת הנכבה.

באוניברסיטה בביירות, כל הסטודנטים ממדינות ערב השונות היו מלאי כעס על המנהיגים הערבים. ממלך ירדן ועד מלך מצריים. מי שהיה מעורה העניינים אקטואליים הבין שלא היה לנו סיכוי וכי הסיפור גמור מראש לטובת היהודים. ההסכמים בין המשפחה ההאשמית לבין האנגלים היו נגד הפלסטינים. האנגלים קיבלו את המנדט בפלסטין כדי להכשיר את הקמתה של מדינת היהודים כאן. יאפא נכבשה כשאני הייתי בביירות. כמעט שנה לא היה לי קשר עם משפחתי ביאפא. לא ידעתי מה היה גורלם. אפילו לא ידעתי אם הם חיים או מתים. כל בקר הלכתי לנמל בביירות, עמדתי וחיכיתי למשפחתי. קיבלתי מהאוניברסיטה אישור להיעדר מההרצאה הראשונה כל יום במשך ששה חודשים.

הרבה אנשים מיאפא, שהכרתי כמובן, הגיעו כל יום דרך נמל בביירות. משפחתי לא הגיעה. שמעתי מהאנשים דברים סותרים לגבי משפחתי. הפליטים הראשונים שפגשתי בנמל היו בני משפחתי דמיאני, חבריי הטובים ביותר. שאלתי אותם על הוריי ומשפחתי. האשה, אם דאוד, אמרה לי שהם לא עזבו את יאפא, ואף אמי נזפה בהם על כך שהם עוזבים. רוב האנשים עזבו מתוך פחד. משפחתי לא הגיעה והקשר איתה נותק.

אחד עשר חודשים אחר כך, אני זוכר שהייתי במעבדה באוניברסיטה, ניגש אלי השומר והודיע לי שמישהו מהצלב האדום מחפש אותי. איש הצלב האדום הגיע עם מכתב מאבא שלי. זה היה רגע לא יתואר. היה לי חשש שמשפחתי אינה בין החיים. במכתב אבא שלי כתב שהוא פועל להחזרת ליאפא.

כל התכניות שהיו לי, פתאום נקטעו ואינן רלוונטיות יותר. תכננו אני וחבר שלי, רוקח גם הוא, שהגיע מירושלים לפתוח בית מרקחת בביירות. הייתה לי הצעה לפתוח עסק בסוריה. המכתב שינה את כל התכניות. המכתב היה כאילו מתנה משמיים. הבקשה של אבא שלי להחזרתי נתקבלה. חזרתי ברכב של הצלב האדום. הוא נסע דרך ראש הנקרה מביירות ליאפא. הוריד אותי לבית שלנו.

זה היה בה-15 באוקטובר 1950. חזרתי לעיר אחרת. בשבילי עיר עצובה. אין בה נשמה. מתוך כמאה אלף מתושבי יאפא נשארו כ- 3200 אנשים. האנשים ברחו בבהלה אחרי טבח דיר יאסין ולא כמו שמספרים שמנהיגי ערב קראו להם לצאת.

לפני הכיבוש יאפא הייתה עיר שוקקת חיים. מלאת תרבות ויוקרה. ב- 1950 הייתה עיר גוססת. גופה ללא נשמה. יש בה אנשים אבל הם זרים. לא הכרתי אף אחד. התחלתי אני להרגיש זר בעיר. תמיד היה אצלי רצון לעזוב שוב. הסתובבתי באלעג'מי בין אנשים זרים. רחובות עם מספרים במקום השמות שהייתי רגיל אליהם. זה שהיום רחוב יפת היה רחוב מספר ארבע. הרחוב שגרנו בו נהיה רחוב מספר 17. הרחוב שהיום נקרא שערי ניקנור היה מספר 42. המספרים נשארו שנים רבות, אולי עשרים שנה. יש רחובות שעדיין ממוספרים או רק לאחרונה נתנו להם שמות. השמות כמובן שמות יהודים ציוניים. לפני הכיבוש רחוב יפת היה רחוב אלח'לה, ביתנו נמצא ברחוב רוק במטע הזיתים ליד מגדל המים. את המגדל הזה בנו בשנת 1935 במקום הכי גבוה ביאפא. לפני שבנו את מגדל המים היה שם מטע זיתים. סבי מטרי ואחיו מיכאל היו הראשונים שבנו באזור הזה בתים וגרו בהם. לרחובות לא היו שמות רשמיים. התושבים נתנו שמות בעצמם על שם משהו או מישוה. שכונת אלעג'מי נקראה כך על שם השיח' אלעג'מי שהגיע למקום ונקבר בו, קברו קיים עד היום, גם המסגד שם על שמו. רחוב שערי ניקנור היה רחוב הקונט. כי איש עשיר מאוד שגר ברחוב, שמו היה טלמאס, קיבל את תואר הכבוד "קונט" מהוותיקן על תרומתו לבניית כניסיית המרונים מכספו הפרטי. טלמאס קיבל את התואר רם המעלה "קונט" והיה היחיד בפלסטין עם התואר הזה. אם תסתכל על חזית ביתו תראה אבן שיש שחרות עליו כתר המסמל את המעמד של האיש. ב- 1948 משפחתו ובניו ברחו מיאפא. הוא עצמו נפטר לפני כן.

אני התחלתי לעבוד מיד בבית המרקחת הזה שהיה לאבי. גם הוא היה רוקח. הוא אמר שהוא עייף והיה רוצה שאקח אחריות על בית המרקחת. אני זוכר שחזרתי ליאפא ביום ראשון, ביום שני בבוקר, בשעה שש, אמי העירה אותי וביקשה ממני ללכת לפתוח את בית המרקחת. מאותו יום ועד היום אני עובד כאן. גם הבן שלי הוא רוקח ועובד אתי כבר.

הקשרים עם היהודים ביאפא נרקמו בהדרגה. ניסיתי ללמוד עברית באיזה מוסד אך לא הצלחתי. רכשתי את השפה מהאנשים ומהחיים.

המשכתי להיות אדם מעורב פוליטית. עוקב אחרי החדשות. כותב בעיתונות. שולח מכתבים למנהיגים בעולם וחברי קונגרס. השתתפתי עם חברים בהקמת תנועת אל-ארד [האדמה] בשנות הששים עד שהוצאה מחוץ לחוק.

רוב הכתיבה שלי הייתה על עבד אלנאסר, נשיא מצרים דאז, ומקור ההשראה שלי לפאן ערביות, לאחדות ערבית. אני הייתי האדם היחיד ביאפא שה- 23 ביולי היה חג בשבילי. זה יום עלייתו של עבד אלנאסר לשלטון בהפיכה צבאית. כל שנה ביום הזה סגרתי את בית המרקחת ולקחתי לעצמי חופש. המשכתי כך עד שאבו ח'אלד [עבד אלנאסר] נפטר.

אני מאמין באחדות ערבית. כדי להשיג אותה צריך לשלם מחיר יקר. רק הפיכות אלימות בכל מדינות ערב לשינוי המשטרים הערביים תקדם אותנו ליעד הזה. אפילו אם ייהרגו מליון עד עשרה מליון אנשים זה עדיין שווה את המחיר. רק כך ניפרד מהכניעה ומהנחיות שלנו. הפיכות נגד כל המשטרים שהם כלבי השמירה של האינטרסים האמריקאיים והציוניים.

السيد فخري جداي مقابلة

ولد في يافا سنة ١٩٢٦
أجريت المقابلة في صيدليته الواقعة في شارع الحلوة أو شارع يافت اليوم

آب ٢٠٠٧

ولدت في يافا سنة ١٩٢٦ في حي العجمي. أنهيت المدرسة الابتدائية والثانوية في مدرسة الفريز. سنة ١٩٤٥ سافرت لبيروت لدراسة مهنة الصيدلة في الجامعة. وعدت للبلاد في ١٦ أكتوبر ١٩٥٠. وقتها كان قانون شمل العائلات. قدرت أرجع لأن غيابي عن البلاد كان بسبب تعليمي. بعد رجوعي بفترة قصيرة ألغوا هذا القانون. يافا كانت مدينة العز والمجد لكل فلسطين ولكل الشرق الأوسط. كانت مركز علوم وسياسة وثقافة وكل شيء. كان فيها مدارس على مستوى عالي جداً ونوادي. سكان يافا كانوا من الطبقة الأرستقراطية البرجوازية. نعم كان فيها عائلات فقيرة بس حتى الفقير كان عايش منيح.

أنا ترعرعت في يافا. التعليم كان حتى الساعة خمسة. يوم الخميس ويوم الأحد تعلمنا نص نهار. كنا احنا وعيلة دمياني أصحاب المصينة أصدقاء وأخوة. عائلة دمياني كانت من أغنى عائلات فلسطين. تركوا في يافا ٣٦ عمارة والمصينة وخمس بيارات. أكبر بيارة الهم كانت في بيت دجن ٥٥٠ دوج. من أحسن البيارات في فلسطين. أنا وجورج كنا زي أخوة عايشين مع بعض. كنا نتردد على النادي لأنه في حينه كان نوادي في يافا على مستوى عالي. كنا نروح على النادي الأنطوني جنب مدرسة تيراسنطا. وكنا نروح على بيارات الدمياني في بيت دجن وعلى بيارتهم على نهر الجريشة - اليوم اسمه البركون. أول سينما انبنت في يافا هي سينما أبولو. وين اليوم معمل الرخام الزكاك هناك كانت السينما. هون أجت غنت مرة أم كلثوم. والدي حضر الحفلة. أنا وأخوي حكمت سافرنا. هو سافر لأميركا يدرس علوم سياسية. يافا كانت بلد مفتوحة. كان في بعض الشباب يكونوا سهرانين في النادي وفجأة واحد يقول يللا نروح نسهر في بيروت ونرجع. بعض الأصحاب مثل جورج دمياني كان عنده سيارة. كان في نادي اسمه «سيركل سبورتيف» وكانوا يسموه نادي الاستقراط. اليوم صار محل تابع للهستدروت. كانوا يترددوا عليه ناس «إليت». ضباط وحكام. حاكم اللواء - كروسبي كان ساكن في يافا. وكان هناك مقر القنصل الفرنسي. بتذكره منيح لأنه كنا نصيف كل سنة في لبنان وكنا نروح نوخذ الفيزا من هناك. كنا نظل في لبنان شهرين. القنصل كان يعرفني من مدرسة الفريز. كان يناديني ويختلي الجوازات بسرعة.

في آخر شارع «شعري نيكفور» كان هناك «كليف أوتيل». من أفخر الأوتيلات بعد أوتيل كينغ دافيد في القدس. مع السنين يمكن بالثمانينات الأوتيل انهض وبنوا محلة بيوت كبيرة. هو كان ملك للراهبات في القدس. بفتكر راهبات المحبة. واحد اسمه بركات مرته

سويسرية وأولاده بيتر وجوني هن كانوا يدروا الأوتيل عشرات السنين. كانوا مشهورين. عرفت أنه جوني موجود لليوم في سويسرا.

أنا سمعت عن سقوط يافا في الأخبار. كنا متعلقين كثير بالأخبار. كنت كل يوم أقرا جريدة. شعرنا بالغضب الشديد على سقوط يافا. غضبنا أكثر إشي كان على حكام العرب. وأولهم العائلة الهاشمية اللي هم أساس النكبة. جذور النكبة موجودة في سنة ١٩١٧ لما قام الشريف حسين بالثورة ضد الحكم العثماني. هون بدأت النكبة. كان اتفاق مع وايزمن على تأسيس الدولة اليهودية. هون أساس النكبة.

في جامعة بيروت كل الطلاب العرب من كل البلدان كانوا مليونين غضب تجاه الحكام العرب. من عبد الله للملك فاروق. اللي كان مطلع على الأحداث عرف انه القضية كانت منتهية. الاتفاقات بين الانكليز والعائلة الهاشمية كانت ضد فلسطين. الانكليز أخذوا الانتداب على فلسطين بس حتى يقيموا دولة يهودية في فلسطين.

والدي كان كل يوم يجيب ثلاث صحف: فلسطين والدفاع والأهرام كانت توصل الساعة ثلاث من مصر. والدي كان يلزمننا نقرأ الصحف قبل الكتب المدرسية. والدي كان صيدلي وهو اللي أسس الصيدلية هاي سنة ١٩٢٤.

لما كنت في بيروت كنت ١١ شهر مقطوع عن أهلي وعن أخبارهم. ما كنتش مفكر انه هن عايشين. تقريبا سنة بعد احتلال يافا ما كنتش عارف مصير أهلي شو كان. أنا أخذت إذن من الجامعة إني ما أحضرش المحاضرة الأولى لأنني كل يوم كنت انزل على ميناء بيروت انتظر أهلي يجوا. لأنه كثير ناس من اللي بعرفهم كانوا يقولوا أنه والدك كان بالمينا بستنى يوخذ سفينة وييجي. كانوا ناس من يافا ييجو كل يوم لمينا بيروت. أول ناس استقبلتهم كانوا دار دمياني. سألتهم عن أهلي. أمهم - أم داوود - قالت لي أنه أهلي ظلوا في يافا وما تركوا. حتى امك عزرتني ليش أترك. أغلب الناس تركت خوف. بذكر في يوم كنت في مختبر الفيزيولوجي في جامعة بيروت. أجا البواب وحكالي أنه في واحد من الصليب الأحمر ببسأل عني. وفعلأ كان شخص من الصليب الأحمر بسيارته وكان معه مكتوب من والدي. هذه كانت لحظة غير شكل. أنا كنت حاسس انهم ميتين. بالمكتوب كتب والدي أنه عم بعمل المعاملة عشان أرجع. كنت مفكر مع صديق صيدلي من القدس نفتح محل في بيروت لأنني ما كنتش مخطط إني أرجع. وكان في عرض أفتح محل في سوريا. مكتوب والدي غير كل التخطيط. شفته كأنه نزل من السما.

بعد انتهاء المعاملة جيت بسيارة الصليب الأحمر من بيروت الى يافا مباشرة. السيارة نزلتني أمام البيت.

رجعت ب ١٥ أكتوبر ١٩٥٠. شفت بلد جديدة. بالنسبة إلي كانت بلد حزينة. فش فيها روح. اللي ظلوا فيها من أهلها حوالي ٣٢٠٠ واحد من ١٠٠ ألف. الناس هربوا من الخوف بعد مذبحة دير ياسين ومش زي ما بقولوا أنه ملوك العرب قالولهم اطلعوا.

قبل الاحتلال كان البلد عامر فيه علم وكرامة. بالخمسين كانت بلد ميتة. جثة بلا روح. فيها ناس بس غرب. ما كنتش أعرف حدا. زي غريب في بلده. كانت دايمًا عندي الرغبة اني اترك واطلع.

مشيت بالعجمي. ناس أغراب. أعطوا للشوارع أرقام بدل الأسماء اللي كنا متعودين عليها. هذا شارع يافث كان اسمه شارع ٤. شارع بيتنا صار شارع ١٧. الشارع اللي اسمه اليوم شعري نيكور كان شارع ٤٢. أرقام الشوارع ظلت سنين طويلة، يمكن عشرين سنة. في شوارع بس جديد أعطوها اسم بدل الرقم. قبل الاحتلال شارع يافث كان اسمه شارع الحلوة. بيتنا في شارع روك في منطقة كرم الزيتون جنب حاووز المي. هذا الحاووز بنوه سنة ١٩٣٥ وهاي أعلى منطقة في يافا. قبل ما بينوا الحاووز كان هناك كرم زيتون. جدي متري جداي وأخوه كانوا أول ناس عمّروا عمارات هناك. على زمن أغلب الشوارع ما كان الها اسم رسمي. الناس كانت تعطي اسم حسب اشي مهم. حي العجمي سمّوه على اسم الشيخ العجمي اللي قبره موجود هناك والجامع كمان على اسمه. شارع شعري نيكور كان اسمه شارع الكونت. على اسم واحد غني كثير اسمه ظلماس كان ساكن فيه. أخذ لقب كونت من الفاتيكان لأنه تبرع ببناء كنيسة المواردية بماله الخاص. واسكندر عوض تبرع بالأرض. ظلماس أخذ لقب الكونت. كان الوحيد في فلسطين. هذا كان شرف كبير انك تحصل على اللقب من الفاتيكان. حتى إذا بتطلع اليوم على بيته - اللي كان بيته - في هناك حجر رخام منقوش عليه تاج رمز الكونتية. طبعاً بال - ٤٨ عيلته هاجرت. أنا مباشرة اشتغلت في الصيدلية. والدي قال أنه اشتغل كفاية وأعطاني استلم الصيدلية. حتى أنه يوم ما جيت كان يوم أحد. يوم الاثنين الصباح بدري أجبت والدتي الله يرحمها الساعة ٦:٠٠ فيقتني: «ما حبيبي قوم افتح الصيدلية. أبوك رجال كبير صار». مع انه كان لسه بالسنتين. قمت وفتحت الصيدلية وما ارتحتش ولا يوم. ومن يومها ١٧ أكتوبر لليوم وأنا بشتغل بالصيدلية. ابني كمان صيدلي تعلم بانكلترا. وعندي بنتي البكر موجودة في أمريكا. معها دكتوراة بالأدب الانكليزي وبتعلم بالجامعة هناك. المجتمع اليوم صعب وغير متفهم والعلاقات الاجتماعية معدومة. مش زي ما كنا قبل. أنا بعد الشغل ما عندي محل أروح. بظل بس في البيت. علاقتي مع اليهود بدأت بفضل شغلي بالصيدلية. جيت للبلد بدون لغة. حاولت أدرسها بس ما كان عندي رغبة داخلية فتوقفت وتعلمتها من الممارسة. أنا كنت إنسان أحب السياسة أسمع كثير أخبار. كانت عندي هواية اني أكتب مكاتيب لزعماء من العالم اللي يحكوا في خطاباتهم عن القضية الفلسطينية. كتبت لرئيس وزراء انكلترا وتقريباً ٩٠٪ من أعضاء الكونغرس الأمريكي. وكنت استعمل لغة قاسية في التعليق على خطاباتهم. وكنت أكتب بالجراید حتى كتبت في مجلة لحزب مبام مقالات عن عبد الناصر. أنا احب عبد الناصر وأؤمن بالوحدة العربية. أنا الانسان الوحيد اللي كنت أعيد في ٢٣ يوليو من كل سنة وأسكر الصيدلية. ظليت هيك لحد ما توفي الله يرحمه أبو خالد. أنا بأمن بالوحدة العربية. وعشان نتحقق لازم نصير بالوطن العربي ثورات دم ضد الحكام تحي كل الحكام بدون أي رحمة. لو خسرننا من مليون ل- ١٠ مليون عربي بكون سعر منيح حتى نتخلص من هذا التأخر اللي احنا فيه وهذا الخنوع والعمالة. ثورة دم ضد كل الأنظمة من المحيط الى الخليج. كلاب حراسة للمصلحة الأمريكية الصهيونية.

O. C.
OP. DOG
OLD-KIST

DIANA
HEROS
ABDULLA

JAFFA ORANGE Co.

award Street No. 8

Telephone 1416

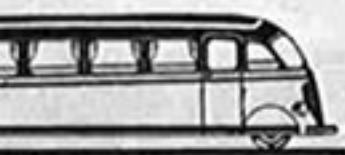
P. O. B. 28

Preps. : T. & A. ABU-LABAN & CO.

Browsers & Exporters of all kind of Citrus Fruits
parts of near by countries & Europe, especially U. K.
Its famous registered brands :

BUS FACTORY CO.

شركة مصانع الباصات

لاصاحبها : ابوب داود السرو

Amah Street - Tel. 1714

مصنع عربى حديث لمل

لانتاج اجسام سيارات الباص وال
عمال عرب يتفنون كل صناعة لانتاج
ماركتنا المسجلة في صدر كل

odies for Busses, Trucks & Lorries.

AB FACTORY OF ITS KIND IN

NE & TRANSJORDAN.

RES RUNNING ON ALL ROUTES

N PALESTINE.

THE JAFFA PRESS CO.

iet Kamar St. P. O. Box 132. Teleph. 3078. Teleg. : JAFCO

مع وضع
ورق لف الاغصان الخشبية

مفروغ صناعة منتجات الالبان
٢ - حراة الاراضي بالاسكانات الحديثة والاعمال الزراعية الاخرى

Economic Agricultural Supply

Zarifeh St., JAFFA (Palestine) - P. O. B. 108, Tel. 10

Sole Agents for :

IMPERIAL CHEMICAL INDUSTRIES (LEVANT) LTD, IN JAFFA
FOR CHEMICAL FERTILIZERS & PLANT PRODUCTION PRODUCT

Manufacturing of Dairy Products.

SUPPLY FARMERS WITH AGRICULTURAL REQUISITS.
AGRICULTURAL IMPLEMENTS & MACHINERY.
AGRICULTURAL SEEDS - SEEDING & PLANTATIONS

THE PALESTINE SYRIAN TEXTILE CO. LTD.

MANUFACTURERS & EXPORTERS

Head Office: 1, Corniche El-Ajami St., Jaffa, Phone 17, P.O.B 113.

Manufacturers

Silk, Rayon,

Linon, Cotton

Mixed-weave

Fabrics in

Modern shade

& Designs.

Fast colours

Washable

& Fadeless.

VITAFRUIT LTD.

Producers of Fruit Juices concentrates.

Jams, Marmalade, Citrus Essential Oils etc.

JAFFA, Bost Bldg., P.O.B. 625. Phone 1578

An up to date factory equipped
with modern machinery for the pro-
duction of concentrated Citrus Fruit
juice under high vacuum.

The total processing of the con-
centration is carried out at the factory
where freshly picked fruit is squeezed
and the juice immediately concentrated
and put into new wooden barrels.

This method of juice concentration
ensures to our product the flavour,
freshness and total contents of vitamine
C in the fresh juice.

فيتا فروت

סאמי אבו שחאדה ראיון

אני לא חושב שאני מבין היום לעומק את הנכבה של יפו ואני בספק אם יש מי שמבין את משמעותה. והענין כאן חורג מיפן, שהיא רק חלק מהסיפור. מדובר בנכבה של עם שלם ואפילו מעבר לעם הזה, כל מי שבסביבה. ידעתי את זה מגיל די צעיר כי חלק מהשכנים שלנו היו פעילים פוליטיים, בפת"ח ובחזית העממית. השכונה תפשה אותם כגיבורים, אני התעניינתי ואבא שלי היה מדבר כל הזמן על פוליטיקה. בזהותנו מעולם לא היינו ישראלים. למשל, כשמכבי ת"א משחקת כדורסל כולם רוצים שהיא תפסיד, לא חשוב מול מי. כשיש פעולת פידאין מוצלחת כולם באופוריה. אחרי כשלון כולם בדיכאון. לאט לאט עיכלתי את הזהות שלי.

מסבא שלי שמעתי לראשונה על הנכבה רק לפני שבע שנים. וזה לא רק סבא שלי שלא סיפר, כך גם רבים אחרים. אנשים לא מעוניינים לדבר על הנכבה. רק אם אני מתעקש וכשמבינים שזה עוזר לי אישית, בלימודים, אז מוכנים לעזור ולספר. פגישה ראשונה הולכת בכלל על מה שלום המשפחה. כדי לוודא שאני אכן אבו שחאדה ואינני סוכן שב"כ. בשיחה שניה מדברים על שנות הארבעים, בלי נכבה. קולנוע, כדורגל, מועדון, נישואים... בפגישה שלישית קופצים מ-1947 לשנות החמישים. כשזה קורה לי בפעם הראשונה, כחוקר, התפלאתי. כשזה חוזר על עצמו הבנתי שיש כאן דפוס. אח"כ צריך להחזירם לתקופת הנכבה ולא תמיד זה מצליח. לפעמים סירבו לדבר. לפעמים אנשים היו נשברים והיה קשה לדבר. לסבא שלי זה לקח עד הראיון השלישי. ואז כשצחקתי כשסיפר שאבא שלו מת כשהפקיעו לו את הפרדס הוא הפסיק לדבר איתי. אח"כ לקח זמן ומאמץ לבנות אמון, להתנצל, כדי להמשיך. מאז אנחנו חברים.

לא רק אני לא שמעתי עד לפני שבע שנים מאנשים על הנכבה. גם רבים אחרים. סבא שלי מפחד עד היום כשאני הולך להפגנה. באוקטובר 2000 הייתי פעיל בארגון הפגנה ביפו. אח"כ השב"כ זימן אנשים לחקירה. בתחילת 2001 אני מקבל הביתה זימון למשטרה שנשלח ע"י שוטר תנועה בשם דני. סיפרתי על זה לעו"ד והוא התקשר לתחנה לשאול מה רוצים ממנו. לא ידעו שם. אמר להם שהם מכתב נשלח על ידם. לא הלכתי. ירדו ממני לחודש או חודשיים ואז התקשר מישור לטלפון הנייד. אמר לי שהוא מהשב"כ ושלא אהבו שם את מה שעשיתי עם הזימון לחקירה ורוצים שאבוא לחקירה. אמרתי להם שינהגו ע"פ חוק וישלחו זימון. אמר שהם לא רוצים לעשות לי בעיות, לקחת אותי באחת בלילה מביתו של דודי, שם אז גרתי. ביקש שאומר לו תאריך שמתאים לי ונגמור עם זה. סגר רנו על תאריך. אין לכם מושג לאיזה לחץ נכנסה המשפחה. כולם ידעו על זה. שאלו אותי במשפחה למה אני עושה משהו פוליטי, גם קרובים וגם רחוקים ממני. אני לא נלחצתי כי אני יודע איפה אני חי. זה לא מקרי שבתוך עוול כזה, גזענות כזו, יש חוסר מודעות פוליטית כזו. איך תבין שמיליון ומאתיים אלף ערבים בישראל לא מצליחים לארגן הפגנה רצינית אחת בת"א? אחת הסיבות לכך היא שאנשים לא יודעים שהיתה נכבה ומה ההשלכות שלה. לא מכירים את ההיסטוריה שלהם ומשפחותיהם ולא יודעים כיצד הגיעו למצבם כיום. וסיבה חשובה אחרת היא פחד. אנשים מפחדים עד היום! הלכתי לחקירה עם בן דוד שלי שהוא עורך דין אבל הם לא הרשו לו להיכנס לחקירה וזה נראה להם בסדר גמור. בתוך תחנת המשטרה נהגו בכך באופן בלתי חוקי. הם הביאו אותי לחקירה במט-

רה לאיים עלי. החקירה נמשכה שעה וחצי. קודם כל הסבירו לי שיש להם תיקיה במחשב שנקראת "סמי אבו שחאדה" והם יודעים שאני פעיל באוניברסיטה ופעיל ביפו ומי החברים שלי. קשקושים כאלה כדי לומר לי שהם יודעים הכל, מבינים הכל. ואז התחילו לאיים. אמרו "אתה יודע מה העבודה של השב"כ?" אמרתי שלא אז אמרו "לפרק פצצות מתקתקות". הם חזרו על זה בכל כמה משפטים. כל זה בלי שום סיבה. בסה"כ עזרתי בארגון הפגנה. אני באופן עקרוני לא מאמין באלימות, אני שונא אותה. הם רצו שאבין שלא כדאי לי לעסוק בפוליטיקה. וכמובן שבסוף היה גם ניסיון להציע לי לעבוד איתם כי כך "יהיה לי יותר קל בחיים". אמרו גם שחלק גדול מהפעילים המוכרים לי עובדים איתם ושאני לא צריך להתרשם מהמנהיגים הם סוכני שב"כ ושאני "לא יודע מי בבל"ד איתנו ומי איתך". סבא שלי עבר חקירות ב-1949 אבל זה היה שונה לגמרי. הוא עבר עינויים. את סבי מצד אבי ניסו להוציא ממנו הודאה שהוא מרגל מצרי ולשם כך תלשו את ציפורניו בחקירה. תצלום של אסירים שתלשו את ציפורניהם התפרסם ב"העולם הזה" בזמנו. מחמוד סבאר מת בחקירה. היום יש אנשים שחושבים שזה עדיין ככה ולכן פוחדים נורא מהשב"כ. עם האסירים הפלסטינים זה כך עד היום.

אמרו "אתה יודע מה העבודה של השב"כ?" אמרתי
שלא אז אמרו "לפרק פצצות מתקתקות"

פעם בדיון באוניברסיטה, למד איתי תלמיד מצוין, שהיה קצין מודיעין בעזה. הוא ידע ערבית מצוינת והכיר את כל השיח שם של החמאס ופתח, היה מתרגם את הכרוזים. דיברנו על חוסר אנושיות בחקירות אז הוא אומר "זה רק נראה לך חוסר אנושיות אבל זה תפקיד החוקר. כך היה נוהג כל אדם רגיל כדי להוציא מידע. עקרונות הדמוקרטיה וזכויות האדם אינם רלוונטיים בהקשר זה. מחוץ לחדר החקירות אתה דמוקרט, בחדר החקירות לא." כך השב"כ תופסים את המציאות, אבל הבעיה אינה איתם כי הם פקידים בעניין זה. הפוליטיקאים כך תופסים את המציאות. שר האוצר אז למשל, ביבי נתניהו, נאם בכנס הרצליה לפני מספר שנים וטען שהסכנה האמיתית של המדינה היא הערבים אזרחיה. אז מה ניתן לצפות אם כך חושב ראש הממשלה בעבר ובפוטנציה? וראש השב"כ הנוכחי אמר שאנחנו איום אסטרטגי. אם כך הוא תופס אותנו אז הוא מתכנן כיצד להיפטר מהאיום. דודים שלי, אחים של אבי, עברו חקירות קשות, למרות שלא היו פעילים פוליטיים אלא פעילים בפשיעה. בשנות השבעים והשמונים כל מה שקשור בנשק ובערבים היה מוגדר בעניין בטחוני. פעם תפסו אקדח כמאתיים מטר מביתו של דודי. הוא נעלם לחודשיים. היה צריך לחפש אותו ורק אחרי שבועיים שלושה נודע שהוא בכלא באר שבע בחקירות. כשהוא חזר מהחקירות הטראומה עברה לכולם. בחקירות קשרו אותו בחום של באר שבע, באוגוסט, שמו לו שקית שחורה סגורה על הפנים ותלו אותו באויר כמה שעות. במצב כזה השרירים נחלשים והגוף מאבד שליטה, משתין על עצמו. ככה זורקים אותך לכמה שעות ואח"כ עושים זאת שוב. דודי קיבל כמה מכות כאלה בחלקי גוף שונים עד שהם השתכנעו שהאקדח אינו שלו.

אחי הגדול היה הולך למועדון של הקומוניסטים ביפו כדי לשחק טניס שולחן עם חבריו. כשהיה בכיתה ט' תפסו כמה חברים מבוגרים ממנו שהיו להם קשרים עם פעילים קומוניסטים מהחזית העממית בגדה. הכניסו כמה מבני הנוער האלה לחקירות, ביניהם את אחי. הוא תלמיד ב"ס שלא

מבין כלום בעיניינים פוליטיים. החוקרים חשבו שהוא נורא חכם ויודע הרבה. בהתחלה מכסחים אותו במכות. זה לא עבד אז הלבישו לו את השקית השחורה והמסריחה על הראש. התקרבה אליו חוקרת עם אקדח והצמידה את קנהו לראשו, אח"כ גם דרכה אותו כאילו עומדת לירות בו. החוקרים גם החליטו שהוא פרץ לביה"ס. הוא והרבה חברים היו נוהגים לשחק כדורגל בביה"ס כדי להעביר את הזמן. הם טענו שהוא משתמש בטלפון של הכנסיה, של ה היה שייך ביה"ס, כדי להתקשר לחבריו באש"ף. כביכול התקשר לאש"ף ברומא ובמקומות אחרים... כולו ילד בכיתה ט'. למזלו לאבא שלי היה הרבה כוח והוא תמך בו בזמן החקירות ושכר עו"ד. אבל מה קרה לילדים אחרים, שנתפסו עם כרוזים, למשל? חלקם קיבלו כמה שנים בכלא. אנשים רבים כאלה, שיצאו אחרי שנים בכלא וחקירות שב"כ, אינם חוזרים לתפקד בחברה. משהו נהרס אצלם ולא יכולים להיות אנשים נורמטיביים. חלקם הדרדרו לפשיעה חלקם לסמים, אלכוהול. כל ערבי ביפו מכיר אנשים קרובים לו שעברו דברים כאלה, אז אנשים מפחדים.

עשיתי בזמנו סיור לקבוצת סטודנטים יהודים וערבים עם עוד חבר ששמו אורי רוטלוי. התפתח שם דיון על הבעיות של יפו. טענתי שעיריית ת"א, מהיום שהתאחדה עם יפו ב-51-1950, אינה לוקחת בחשבון את הצרכים של האוכלוסיה הערבית בתכנון העירוני. ואם היא כן לוקחת אותה בחשבון אז רק כאויב שצריך לתחום ולהרוס אותו. אבל לא היה לי משהו מוחשי כדי להדגים את טענתי. אחרי הסיור ניגשה אלי אישה שלא אזכיר את שמה ואמרה לי "אני כבר שלושים שנה בתפקיד בכיר באגף תכנון בעיריית ת"א ומעולם לא קיימנו דיון על הצרכים של האוכלוסיה הערבית". האוכלוסיה גדלה בחמש מאות אחוז וכאשר לא לוקחים בחשבון את צרכיה נגרמות בעיות. מאז שת"א סיפחה אליה את יפו לא נבנתה שכונה ערבית אחת, לא ביפו ולא בת"א. אין בעיית מחסור בקרקע, כי עובדה שליהודים נמצאו פתרונות, נבנו שכונות. בעיר מודרנית יש תכנון של בתי ספר, בתי תפילה ודירות המתאימות לגודל המשפחות. מתכננים ע"פ צרכים פיזיים, תרבותיים, כלכליים, פוליטיים של האוכלוסיה. כל זה לא קרה לגבי האוכלוסיה הערבית ביפו. קרה ההיפך. נראה שכל מי שמתכנן תופס את הערבים כמשהו שמטריד את הנוף, לא מתאים למקום, נגד המודרניזציה.

כל הערבים שנותרו ביפו, כ-3,900, רוכזו בעג'מי תחת ממשל צבאי כשמסביבם גדר תיל. היהודים קראו לזה גטו

בגלל הנכבה התפיסה של המרחב של הערבים השתנתה. הערבים שחיו בעג'מי ראו בה את יפו כי שם הם נשארו אחרי הנכבה. אנשים לא רצו לצאת מעג'מי כדי לא להתרחק אלה מאלה, להרגיש בטוח ביחד. כמיעוט שנשאר ועבר את הנכבה לא רצו להשאר בודדים במקום אחר. זאת למרות שהיו בעבר אופציות טובות מעג'מי. היא גם לא השכונה היפה בעולם וגם נהפכה ע"י עיריית ת"א לאתר זבל במשך עשר שנים. למרות כל הקושי האנשים תפסו את עג'מי כיפו כולה. לדוגמא, חמי קנה בית בסוף שנות השמונים באזור שדרות ירושלים, מרחק שבע דקות הליכה מעג'מי. אנשי עג'מי תפסו זאת כאילו עזב את יפו. המדיניות של העיריה היא שאין מה לעשות עם אוכלוסיה חלשה, אין מחשבה להעצים אותה. הפתרון היחיד של העיריה הוא לייבא אוכלוסיה חזקה מבחוץ. זו גישה, תפיסת עולם, שהבעיה איתה שאינה מוכיחה את עצמה בשום מקום בעולם. היא נכשלה בלונדון ובניו

יורק ונכשלה בת"א. הנחת היסוד היא שאם תביא עשיר לשכונה חלשה הוא יקח מאותה שכונה בייבי סיטר לילדה שלו ויתקן את האוטו שלו במוסך בשכונה ויקנה במכולת של העני.

”ההבדל” בין המצב הקשה בעג'מי למצב הקשה בכפר שלם, שגם שם הורסים בתים, הוא באלטרנטיבות

זה בתיאוריה אבל בפועל זה לא עובד ככה. כי אם אתה עשיר מהסוג הזה אתה רוצה בייבי סיטר לבת שלך עם תואר שני בפילוסופיה. אז העיריה רוצה שיבואו עשירים לחיות בשכונת עג'מי כדי שישלמו הרבה ארנונה. לאן ילכו הערבים? זה אינו עניין מעמדי כלכלי גרידא אלא לאומי בעיקרו, כי עובדה היא שלמעלה מתשעים אחוז מהעניים הם ערבים. אם זה היה קורה פעם אחת ועשור אח"כ הערבים היו נהנים מזה, הייתי חושב שיש כאן עניין כלכלי של תנאי שוק פתוח אבל זה לא כך. הערבים לא קיימים באף שלב של קבלת ההחלטות ולא של התכנון העירוני. כי גם אם אתה מכניס עשירים לאזור כמתכנן אתה חייב לחשוב מה יקרה עם האוכלוסיה המקומית. אם ההשלכות הרסניות עבורה אתה צריך לחשוב על תכנית אחרת ולא לבצע אותה. אז לא הגיוני שהעיריה תתייחס רק לחמישה אחוז מהאוכלוסיה ותזניח 95%. מחירי הנדל"ן עלו ביפו בצורה תלולה בשנים האחרונות. משפחתי קנתה בשנות השמונים בית קרוב לים בעג'מי ב-\$30,000, שזה סכום סביר למשפחה. בשנת 96 הם קיבלו הצעה למכור את ביתם במיליון מאתיים חמישים אלף דולר! לכאורה כדאי למכור ולקנות בית אחר, יותר טוב. אלא שלערבים אין אלטרנטיבות מתאימות, לא בת"א ולא בערים בסביבה.

עכשיו הציעו עוד הצעה שעל הניר נראית מדהימה: פלאטו שרון יקנה את כל שכונת פרדס דקה ולהקים בהסכמת העיריה והמדינה 1500 דירות יוקרה במקום שהוא הכי עני בת"א עם מצוקת דיור כבר 25 שנה. כל משפחה תקבל \$250,000. הייתי מסכים שאלה תנאי שוק חופשי ופתוח אם העיריה הייתה מציעה גם למשפחת דקה את האפשרות להקים את הפרויקט הזה או שהיו פותחים מכרז לכולם עם יתרון למשפחת דקה שגרה שם כך וכך שנים ויש לה ששים ומשהו דונם בבעלותה. הם יכולים להביא קבלנים ולבנות, אם ירצו. אבל כאן אין את האפשרות הזו ובנוסף לכך פלאטו שרון יעשה עם משפחת דקה הסכם לפיו אינם יכולים לקנות שם דירות. בנוסף לכך, עיריית ת"א משנה את כל התכנית של האזור, יפו ג' בדרום מזרח יפו, כדי שפלאטו שרון יבנה 1500 יחידות דיור. לפי התכנית אסור להרים שם מגדלים ועכשיו זה ינתן לו. הוא יבנה שם שכונה עם גדרות ושומרים, כלומר, ישנו את כל החוקים בשביל שפלאטו שרון יבנה שכונה ליהודים ויוציאו את המאה דונם האלה מידי הערבים. אז יהיו מי שיאמרו "הנה, משפחת דקה תקבל 250 אלף דולר לכל משפחה נגרעינית". בסדר, איפה הם יקנו עם סכום כזה? אין ביפו כיום מאה יחידות דיור שמשפחת דקה יכולה לעבור אליהם. שלא לדבר שהם גרים כיום בבתי קרקע, עליהם יכולים גם לגדל סוסים ויש להם מוסכים ועסקים, הם יכולים לחיות מהקרקע. כל זה אובד בתכנית המוצעת. אם פרויקט הבניה היה מוצע למשפחת דקה אז הם מתוך בחירה היו יכולים להחליט מה לעשות. הם מבקשים לקבל אישורי בניה לבתים בודדים כבר עשרות שנים ולא מקבלים כי אסור לבנות שם. למה לפלאטו שרון מותר

פתאום? מה ההיגיון? כל האזור סביבם הוא אזור בניה. שלהם זו אדמה המוגדרת חקלאית למרות שכבר חמישים שנה אין בה חקלאות. אז פתאום עבור פלטו שרון זה מתהפך? בעג'מי יש כיום גל חדש של הריסות. בכל יפו יש ע"פ עמידר, כחמש מאות משפחות שעברו בצור'ה זו או אחרת על החוק בנושא הדיור והם אמורות לקבל צווי פינוי או צווי הריסה. בעג'מי מתרכזת רוב הבעיה כי במשך שלושים שנה האזור היה מוקפא מבחינה תכנונית, כלומר שגם אם מישהו היה רוצה אישור לא היו נותנים. עכשיו שינו את התכנית והאזור אינו עוד פינוי - בינוי אבל לא תיקנו את

”מסבא שלי שמעתי לראשונה על הנכבה רק לפני שבע שנים. וזה לא רק סבא שלי שלא סיפר, כך גם רבים אחרים“

הטעות של כל השנים. העיריה לא מציעה לאנשים לתקן את המצב ללא הריסה אלא פתחה בהליכים משפטיים נגד כולם. זה בלתי סביר לבוא לבן אדם אחרי 40 שנה ולומר לו שהתכנית השתנתה אבל במקום שהוא ייהנה מהשינוי הוא יסבול ממנו. ישבנו כמה פעמים עם הפקידות של המנהל, עמידר והעיריה. הם מדברים וחושבים כמושלים צבאיים, לא כפקידי ציבור. הם לא מודים שטעו כשנתנו לאנשים לחיות במין מחנה פליטים בתוך תל אביב במשך ששים שנה. הם מתייחסים לאוכלוסיה כאל פושעים, פולשים גנבים. זו השפה. הם לא מוכנים להבין ששלושים שנה האזור היה מוקפא. אינני בטוח שהם לא מתנהגים כך ממניעים פוליטיים. אבל כך או כך, התוצאות מדברות בעד עצמן: עכשיו חלק גדול מעג'מי מיועד להריסה. זו השכונה היחידה שנותרה בעלת רוב ערבי. יש מצוקת דיור אדירה בקרב ערביי יפו. אפילו אם נקבל את הקו של העיריה ונניח שצריך להוציא את האנשים האלה מבתיהם. בסדר, מה יהיה איתם? לאן ילכו? משפחת עדאסי שהרסו את ביתה לאחרונה ישנה מתחת לעצים בפרדס דקה. זה סביר ביפו בשנת 2007? מדובר באוכלוסיה קשה ע"פ הסטטיסטיקות של העיריה. בת"א יש ששים שכונות, עג'מי הכי קשה מבחינה סוציו אקונומית. כך סביר שיתכנו? לזרוק אנשים מתחת לעצים? הפקידים האלה מתייחסים כאילו לא מדובר באלפי אנשים שנמצאים בידיים שלהם. מנכ"ל המשלמה (הגוף הביצועי של עיריית ת"א ביפו) ישב עם גברת עדאסי, יחד עם שכן

שלה ועוד כמה אנשים, והבטיח לה אישית שלא יהרסו את ביתה עד שתמצא אלטרנטיבה. שבועיים אח"כ הרסו את ביתה. זה סביר? יש לה שם זכויות. גם אם זו פלישה, אחרי עשרים וחמש שנה יש לה זכויות בבית הזה. יש לה ארבעה ילדים, אחד מהם נכה.

תושבי יפו הערבים מונים כעשרים אלף נפש. כמחציתם במקור מיפו והיתר נוספו בגלי הגירה שונים. למשל, כאלה שבאו לגור כדי לעבוד בעבודות שיהודים לא עושים. הגירה נוספת היא של משתפי פעולה פלסטינים מהשטחים. חלקם בעלי מקצועות חופשיים שבאים לגור במרכז, בעיר הערבית, כי ת"א אינה בנויה לקבל ערבים. הערבים שרוכזו בגטו אחרי הנכבה היו משכונות יפואיות כמו מנשיה, תל אל-ריש, העיר העתיקה ועג'מי עצמה.

נושא חשוב נוסף הוא ה"מסתננים" ששבו אחרי 1948. רבים מהם נתפסו והוצאו להורג. הזקנים בגילו של סבי סבורים שזה נעשה בכונה כדי להפחיד את האחרים מלנסות להסתנן. היו מקרים שנתנו להם להסתנן לכיוון יפו ובסביבות עזה היו יורים בהם. את המידע על כך היו מעבירים אל הערבים כדי שיפיצו אותו ויפחיד את כולם.

ב-1967 כשנפתחו הגבולות אנשים ראו את אחיהם לראשונה אחרי עשרים שנה. נוצרו מחדש קשרים טובים בין עזה ליפו לתקופה ארוכה.

התכנית של העיריה היום היא לפתח את עג'מי. מנסיון העבר בישראל וביפו, ככל שמדובר בפיתוח הדבר נוגע ליהודים בלבד וצריך לסלק מהאזור את הערבים, שנתפסים בד"כ כמכשול בדרך לפיתוח. לכן יש להניח שאם התכנית הנוכחית ממשיכה, יהיו הרבה יותר יהודים בעג'מי והרבה פחות ערבים. מצוקת הדיור ביפו תתעצם באופן משמעותי. לתוך השכונה הכי קשה בת"א תיכנס אוכלוסיה שיכולה לרכוש בתים יקרים מאד ולאוכלוסיה המקומית לא תהיה כל יכולת להתחרות במחירים האלה. לדבר בשפה ניאו ליברלית בהקשר הזה פירושו לעשות עוול לבני אדם. כי להביא עשירים מניו יורק ומת"א ולומר להם שזו תחרות חופשית בשכונת המצוקה הזו זה קשקוש מוחלט.

ולפני שעושים תכניות כאלה חייבים לתת פתרונות למצוקות הדיור ביפו. אני אישית נשוי חמש שנים ויכול להרשות לעצמי לרכוש דירה במחיר סביר של מאה עד מאה חמישים אלף דולר. אין די-רות במחירים האלה, אין היצע, אין פרויקטים. כך עבור כל מעמד הביניים ביפו שלכן גרים בשכירות. אנחנו גרים אצל העשירים האלה שקונים את הבתים ומשכירים אותם ביוקר.

ההבדל בין המצב הקשה בעג'מי למצב הקשה בכפר שלם, שגם שם הורסים בתים, הוא באלטרנטיבות. מישהו בכפר שלם שמקבל מאתיים חמישים אלף דולר כדי לעזוב, הוא יכול לקנות בית כמו שלו או יותר טוב בשכונה יהודית אחרת שתספק עבורו את כל מה שצריך. כי כל העיריות באזור מתכננים עבור אוכלוסיה יהודית. לערבים אין את האופציה הזו. שנית, אם בודקים את המקרים עצמם, בהרבה מהמקרים ביפו מדובר באדמות או בתים של המשפחות עצמן מדורי דורות. כמובן שיש גם דברים דומים. לדעתי אנשי כפר שלם הם אחינו למאבק. הגישה הניאו ליברלית פוגעת בכל החלשים, לא רק הערבים. התפיסה הזו לפיה צריך להביא אוכלוסיה חזקה מבחוץ ולא להעצים את האוכלוסיות המוחלשות פוגעת גם בערבים וגם ביהודים. אבל בעג'מי יש גם אלמנט לאומי מבחינת הפגיעה.

בתחילת שנות החמישים, הגברים נכשלים בהגנה על רכושם והוא מופקע. זה גורם לפגיעה חברתית קשה ומאמצע שנות החמישים חלק גדול מהאוכלוסיה ביפו מכורה לסמים, או לאלכוהול או

להימורים. עג'מי הופכת לשכונת עוני, מצוקה ופשיעה. כל זה לא היה עד 1948, אז הייתה רמת חיים אחרת לגמרי. יפו הייתה המרכז החשוב ביותר של פלסטין המנדטורית מבחינה כלכלית, תרבותית, פוליטית ודמוגרפית. הייתה הנהגה, היה כסף, הייתה עבודה. יפו הייתה יצואנית התפוזים הגדולה בעולם. היו חברות זרות, בנקים, ייצוא וייבוא.

רשמית, ב-1951 יפו מסופחת לעיריית ת"א שהיא ציונית, כמו כל עיר ישראלית. ככה היא גם מתכננת וחושבת: על קליטת עליה ומה יקרה עם היהודים בעיר ואיך לשמור על רוב יהודי. הערבים לא נלקחים בחשבון בתכניות של העיריה, לכן זה לא מקרי שאנשי העיריה מחליטים בשנות השישים להרוס את שכונת עג'מי ולהקים במקומה ריבירה יפה. היא תתחיל מנמל יפו עד בת ים ויבנו בה בתי מלון חמישה כוכבים עם וילות. על הניר התכנית יפה מאד, התמונה שלה מקסימה. הבעיה שה-

מדברות בעד
עצמן: עכשיו

”התוצאות

חלק גדול מעג'מי מיועד להריסה.

זו השכונה היחידה שנותרה בעלת רוב ערבי”

מתכנן לא חושב מה קורה עם האנשים שחיים שם, לכן לא מוצעות להם אלטרנטיבות. מאז שעיריית ת"א שולטת על יפו לא נבנתה שכונה ערבית אחת והאוכלוסיה גדלה מ-3900 ל-20,000 איש/ה. לא רק שלא בנו שכונה חדשה, גם הרסו את כל הישן: מנשיה, ארשיד, את העיר העתיקה הפכו לכפר אמנים, הרסו את תל אל-ריש וכל הכפרים מסביב ליפו. נותרו בתים בודדים שניתן לגור בהם כערבים. ואז הורסים גם את עג'מי. בין 1975 ל-1985 עיריית ת"א הרסה כמעט 3000 יחידות דיור בעג'מי. התכנית הייתה להרוס את כולה. צריך לראות תמונות מהתקופה ההיא. במאים חכמים היו באים לעג'מי לצלם סרטים על ביירות תחת מלחמה. את "מחץ הדלתא" צילמו בעג'מי כי זה נראה כמו זירת מלחמה. סרט שעסק במלחמה או במחנה פליטים צולם בעג'מי. זה הפיתוח של עיריית ת"א. את הריסות הבתים זרקו בים של יפו, מול עג'מי כדי להקים הר זבל ועליו לבנות את הריבירה

החדשה. כך הרסו את החוף של יפו שלפני 1948 היו בו כמה חלקים. הרסו גם את הירידות לחוף. אני זוכר שהיינו שוחים בים של עגמי בשנות השמונים והמציל היה צועק עלינו "ילדים אל תלכו ליד המזבלה. יש שם זכוכיות, שמנים ודברים מסוכנים". הדברים המסוכנים היו מהפסולת שבתחילה הייתה של הריסות של השכונה בלבד. אח"כ כל קבלני הזבל ראו שאפשר לזרוק זבל בים של עגמי וכך, במשך עשר שנים, העיריה הרשתה, או לפחות לא מנעה, את השלכת הזבל בים. היינו עושים מחנות עבודה בקיץ כדי לפלס דרך לאנשים להגיע לבתים שלהם דרך הזבל. היו אנשים שנחנקו בתוך הזבל והיה צריך לפתוח להם דרך ללכת הביתה. מה שהכי מזעזע בעיני זה שנראה סביר להתנהג כך לבני אדם. אני לא מבין איך מהנדס שאחראי על זה רואה מה קורה ולא עוצר את זה. אני כילד, לא תפסתי שיש כאן משהו לא בסדר עד לפני עשר שנים. הייתי גם רגיל שביוב זורם ברחובות, כמו גם בלוד וברמלה. זה חלק מהנוף.

סבא שלי מצד אמי, לפני 1948 עשה הרבה כסף כמתקין משאבות מים. מיד עם תום המלחמה תפסו הרבה צעירים מיפו והכניסו אותם לכלא. סבי היה ביניהם. ראה אותו שם משהו יהודי שהכירו וקרא לו: "איסמעיל, מה אתה עושה פה?" ענה לו שהוא לא יודע למה הכניסו אותו לכלא. היהודי ההוא נכנס לקצין ואמר לו שסבי יודע לעבוד בבארות. הציעו לסבי לצאת איתם כל בוקר לעבודה ללא תשלום אבל בתמורה ישחררו אותו. יצא לעבוד איתם והיה מקבל כשכר שתי ככרות לחם, עגבניה ומלפפון. כל יום היה הולך עם יהודי או שניים לבאר באזור ללמד אותם איך מפעילים את המשאבה של הבאר. כך עבד מספר חודשים, ללא שכר ולפעמים קיבל אוכל.

המצב הכלכלי היה קשה מאוד, לא הייתה עבודה ולא קיבלו אישורים לצאת לעבודה. וגם אם היה כסף לא היה מה לקנות כמעט כי קיבלו קופונים למצרכים. הגיע לידיעתו שבכנסיה בטבריה מחפשים מישהו שיעזור להם בהתקנת משאבות בבארות. הוא ביקש מהממשל הצבאי אישור עבודה בטבריה ולא נתנו לו. לא היה אוכל בבית והוא הרגיש חסר תועלת לחלוטין אז הוא החליט שהוא הולך לעבוד שם בלי אישור. חלק מהדרך הוא עשה בטרמפים, חלק ברגל כדי להגיע לטבריה, לאזור אל-טא-ב-ע'ה. למעשה הוא "הסתנן" לאל-טא-ב-ע'ה. עבד שבועיים וקנה חבילה גדולה של אוכל. הוא רצה לחזור ליפו, להביא את האוכל ולחזור לעבוד. עלה על אוטובוס ליפו אבל הוא ידע שמחפשים מסתננים באוטובוסים אז הניח את החבילה בספסל הראשון והלך לשבת בסוף כדי שלא ידעו שזה שלו, כי הוא מסתנן. באמצע הדרך עלו שני חיילים צעירים ושאלו של מי חבילות האוכל. אם היו תופסים אותו היו שולחים אותו למשפט. הוא הסתתר ולא ענה והם החרימו החבילה וירדו מהאוטובוס. הוא איבד אוכל של שבועיים עבודה. היה צריך לחזור הביתה, ומה יספר להם? הרגיש רע מאוד. ירד אחרי שתי תחנות מהאוטובוס והחל לבכות. והוא לא גבר פוסטמודרני שבוכה. הוא חזר הביתה ברגל, כל הדרך. הגיע בלילה מאוחר, סיפר לאשתו מה קרה ולמחרת בבוקר חזר לטבריה.

הרבה מספרים על הטראומה שבאיבוד הרכוש. למשפחת מוגרבי היה רכוש יפה מאוד במנשיה, היה להם גם מפעל לחומרי בנין. הכל הופקע ע"י המדינה והם הפכו להיות פועלים, כשיש עבודה. אפילו האוכלוסיה העניה של יפו עבדה בפרדסנות לפני 1948. בעל הפרדס דאג לדירור כך שהיה להם איפה לישון והיו להם אוכל ומים. היום, ב-2007, יש בעיה באוכל ודירור. לא הייתה אבטלה אז, לא היה מושג כזה.

סבא שלי התחיל לעבוד בדיג בסוף שנות החמישים. הוא לא היה דייג אבל ידע לתקן מנועים גדולים אז החל לעבוד על סירות עם מנועים. הוא מצא לו מקום קטן בנמל והתחיל לעבוד בו. עם הזמן גם קונה לו ספינה קטנה, לאנש, בונה לו צוות ומתחיל לעבוד בדיג במקביל לתיקון מנועים. הכירו אותו בנמל אז החל לתקן גם יאכטות. הוא עשה מזה כסף טוב והעשירים היו לוקחים אותו לאילת. היו לו עשרה ילדים אז כל מה שהיה עושה לא הספיק. נהיה לו שם וכינו אותו "ראייס", בעל ספינה המעביד אנשים. בסוף שנות השמונים זה כבר לא השתלם. הוא מכר את העסק ופתח מכולת ברחוב יפת, בה עבד עד לפני מספר שנים כשהיה בן 76. הוא עדיין חי בעגמי ויש לו בעיית דיור כמו כל מי שגר שם. המשפחה גרה על כל השטח, אבל היא לא קנתה את כולו לפני חמישים שנה. יש שם למעלה מאלף מטר והם קנו כמעט שמונה מאות מטר. אז הם היו עשרה אחים והיום הם למעלה ממאה אישה. אז בטח כל אחד הוסיף חלק לביתו. סבי הוא אדם מסודר ונורא פחד מרשויות וחוק אז כל הזמן ניסה לבקש אישורי בניה. כל הזמן אמרו לו שזה אזור פינוי - בינוי כבר שלושים שנה, כלומר אסור לו בכלל להיות שם ועוד מעט יוציאו אותו משם. כבר כעשר שנים זה לא פינוי - בינוי. הר הזבל שהקימו שם בים הכיל חומרים אורגניים שגרמו לפיצוצים בתוכו, לכן אי אפשר לבנות עליו ולכן נכשלה תכנית הבניה שם. מה שמבקשים לעשות עכשיו הוא להוציא את העניים, הערבים, ולהכניס לשם מה שנקרא "אוכלוסיה חזקה".

הוריי הם בני דודים שגרו כשכנים בעגמי. אבי נולד ב-1950 ואימי ב-1951. מוצא משפחתי הוא בשכונת תל אל-ריש, דרומית מזרחית ליפו, איפה שנמצא משרד הרישוי בחולון כיום. רוב המשפחות יצאו בזמן המלחמה. כוחות ההגנה תקפו באפריל והיו שם כמה קרבות חשובים. סבי מצד אמי זוכר שהיה שם גם טבח. לא היו מספיק כוחות כדי להגן על המקום כי אנשי ההגנה היו רבים יותר ובעלי נשק עדיף. נהרגו עשרות אנשים והתחילו להעביר את הגופות על אלונקות שעשו מסולמות עץ. לקחו את הגופות מתל אל-ריש עד בי"ח דג'אני שהיה בשדר ירושלים. זו הייתה מכה קשה לתושבי תל אל-ריש. אז רובם, ומשפחתי ביניהם, בקשו מקלט בתוך יפו. הקרבות האלה וחוסר הוודאות נמשכו חודשיים שלושה. משפחתי נשארה במזל במידה רבה. לאבא של סבא שלי הייתה חוויה קשה מאד עם פליטי מלחמת העולם הראשונה. ב-1917 נשארו חלק מהכוחות הטורקים ואחרים כפליטים והוא ראה איזו חוויה קשה היא הפליטות. אז כשכל יפו הייתה בדרך לנמל, לעזוב, תחת אש, הוא החליט שטוב יותר למות כאן. זה לא שהוא נשאר ממניעים לאומיים גדולים אלא בגלל שראה מה זה להפוך לפליט והוא כפה זאת על ילדיו. אחיו עזבו למצרים, עם רבים נוספים שעזבו לשם. הם עזבו דרך הים כי יפו הייתה נצורה מכל עבריה. יש המון תנועה ופניקה ביפו, עשרות אלפי אנשים עזבו על גבי ספינות, חלקן קטנות מידי. חלק גדול מהאנשים עזבו בלי לקחת שום רכוש.

כל הערבים שנותרו ביפו, כ-3,900, רוכזו בעגמי תחת ממשל צבאי כשמסביבם גדר תיל. היהודים קראו לזה גטו. הערבים למדו מהיהודים את המילה הזו. אנשים היו צריכים אישור כדי לצאת לכל דבר מהגטו. הנכבה לא הסתיימה, אפוא, ב-1949. הדיכוי נמשך גם אחרי הנכבה, עד ימינו. סבי, לדוגמה, יכול היה ב-1949 לעלות על מונית בכיכר השעון ביפו ולנסוע עד ביירות. אחרי הנכבה הוא נזקק לאישור מהאויב לצאת מעגמי כדי לעבוד בנמל, שזה מספר מטרים ברגל. טראומה נוספת גרמה הפקעת הרכוש. סבי סיפר לי שאביו שרד את כל קשיי המלחמה למרות שאיבד חלק גדול ממשפחתו, חבריו וסביבתו בה גדל. המכה הגדולה יותר הייתה בראשית שנות החמישים שבה

הפקיעו לאביו פרדס שרכש ובנה בעצמו. ע"פ חוק נכסי נפקדים הפקיעו ממנו פרדס בתל א-ריש. הוא חלה יום אחרי שהודיעו לו שהפרדס הופקע ומת שלושה חודשים לאחר מכן. כשראייתי את סבי לא ייחסתי חשיבות רבה לסיפור והוא כעס עלי וצעק "אתם, ילדי העיר הטיפשים, לא מבינים מה זה עץ תפוזים, מה זו אדמה. זה עץ מפונק שצריך לטפל בו כמו בילד". אז נפל לי האסימון והבנתי את המשמעות.

היה צריך אישורי עבודה כדי לעבוד, לחיות. אין להם רכוש יותר והם חיו תחת ממשל צבאי. בתחילת שנות החמישים מהגרת ליפו אוכלוסיה רבה מבולגריה. מכניסים אותם לבתים עם הערבים

”לכן יש להניח שאם התכנית הנוכחית ממשיכה, יהיו הרבה יותר יהודים בעג'מי והרבה פחות ערבים”

ומחלקים את בתיהם. כלומר, גם הרכוש שנותר ניתן לאנשים אחרים. היו שהלכו לבתים שלהם עצמם כדי לקחת כרית או שמיכה ויצא מהם עולה חדש עם רובה והודיע להם שאין להם דבר בבית הזה. אנשים ביקשו להוציא את התמונות ואת הספרים שלהם אז יהודים ענו להם שלא היה צריך את זה אז שרפו הכל. אחרי שמחלקים את כל הרכוש הזה מתחילים לחלק גם את הרכוש בתוך שכונת עג'מי. אחר כך מתחילים לחלק דירות בעג'מי כך שגרו משפחות ערביות ויהודיות יחד. אף אחד לא חושב מה זה עושה לערבים שכבר הובסו, הושפלו ואיבדו הכל. משפחתי הייתה גדולה אז לא הכניסו איתם יהודים אבל כל שכניהם נאלצו לחלק הדירה עם יהודים עולים. הגטו הסתיים אחרי כמה חודשים כי טכנית אי אפשר היה להחזיקו אחרי שנכנסו היהודים לשכונה. הממשל הצבאי המשיך ביפו עד שנות השישים.

מאז הממשל הצבאי, וגם אחרי שהסתיים, כולם מכירים את השם של איש המוח'אבראת, סוכן השב"כ ביפו. הממסד גם דאג להזכיר לנו אותו באמצעות חקירות שב"כ אותם עברו כמעט כל גברי יפו. זה היה חלק מהנורמה של השליטה בעיר. לחקירות האלה היו כמה תוצאות. חלק מהאנשים היו יוצאים נכים, חלק מתו בחקירות, חלק השתגעו וחלק חיים בפחד מאז. סבא שלי, עבר חקירות בהן ניסו לומר לו שהוא מרגל סורי, פעם אחרת טענו שהוא מרגל מצרי. מאז, בכל פעם שאני יוצא להפגנה הוא מפחד. השלטון הצבאי, שלטון הפחד הזה, נמשך תקופה ארוכה מאד.

פסיל חג'ארה עדות

נולד ביאפא בשנת 1913

גר בעמאן - ירדן

ראיינה - רנין ג'ריס

אפריל 2007

יאפא כלת הים

שמי פסיל חג'ארה, על שם הקדוש פסיליוס. נולדתי ביאפא בשנת 1913 אך אינני זוכר את התאריך המדויק. מה שאני יודע שציינו את חג הקדוש פסיליוס בחודש ינואר.

הבית שלנו נמצא בשכונת אלעג'מי ועדיין קיים עד עצם היום הזה. הוא אחד הבתים היפים ביותר. גרנו בין רחוב 60 (היום רחוב קדם) לבין מגדל המים. הייתי פקיד ברשות הדואר ביאפא. בהתחלה

הדואר היה ליד מסילת הרכבת בפאתי אלמנשיה ואחר כך העבירו אותו ליאפא. הוא קיים עד היום. כשהתחלתי לעבוד בשנת 1934, מספר הפקידים והפקידות היהודים ביאפא היה גדול יותר ממספר הפקידות והפקידים הערבים. היה קשה בשבתות כי הפקידות היהודיות לא עבדו בשבת. אני ניצלתי את העניין הזה וביקשתי מהנהלה לקבל לעבודה שש בחורות ערביות נוצריות, ביניהן היו מרי ח'ורי ואניסה אלנורסי. הנהלה קיבלה את עמדתי והפקידות הערביות נהיו רוב. היהודים קראו בגלל זה הטלר. באופן כללי, הבנות הערביות ביאפא לא יצאו לעבוד. נוצרים ומוסלמים חיו יחד בעיר ללא הבדלים. הנוצרים היו במצב כלכלי ואקדמי טוב יותר לכן רוב הפקידים היו נוצרים.

אנשים באו לעבוד ביאפא משתי סיבות: הנמל והתפוזים. היא הייתה העיר העשירה ביותר בפלסטין, העיר המתקדמת ביותר. היו בה סופרים רבים ועיתונים רבים כמו עיתון אלדפאע [ההגנה], עיתון פלסטין ועיתון אלסראט אלמסתקים [הדרך הישרה].

ליפו הגיעו הרבה פועלים מכל מיני כפרים כמו יאזור וכדומה כדי לעבוד בתפוזים: קטיף, אריזה, העברה וייצוא דרך הים. ביאפא היה גם שוק אלדיר [המנזר], נקרא כך כי הוא היה שייך למנזר. חביב אלחמסי ניהל את השוק מטעם הכנסייה.

פלסטין הייתה ארץ משגשגת יחסית למדינות ערב. העמותה האורטודוקסית פתחה בית ספר יסודי ובה דרגה הוא צמח גם לתיכון. אני הייתי הגזבר של העמותה. עזרנו לעניים בקהילה האורטודוקסית. בית הספר היה ברמה גבוהה.

אני זוכר את בית הספר דביטא מול בית החולים הצרפתי. הוא היה אחד מבתי הספר המערביים הטובים ביותר, הוא קיים עד היום ברחוב אלחלווה [יפת]. אשתי ג'ורג'יית למדה בו. המורה אדיב אלח'ורי היה מורה לשפה וספרות ערבית. בבית הספר למדו 400 תלמידות רובן נוצריות, היו רק 25 תלמידות מוסלמיות. הוא היה אז בית ספר לבנות בלבד. היו גם יהודים מתל אביב שבאו ללמוד בבתי הספר שלנו. תלמידה מיאזור

למדה בדביטא וכינינו אותה "נסיכת יאזור" כי היא הייתה חכמה ויפה. תלמידים הגיעו גם מאל-לד ומאלעיסאויה. ג'ורג' חבש ואחותו נג'אח התחילו ללמוד באל-לד והמשיכו את לימודיהם ביאפא. לפני הכיבוש היו נסיונות לפתוח אוניברסיטה ערבית ביאפא, אך ממשלת המנדט דחתה את הרעיון. ביאפא לא היו הרבה רופאים, לימודים אקדמיים היו רק בירושלים. ירושלים עברה את יאפא במספר מוסדות הלימוד.

למועדון הארטודוקסי שנוסד בשנת 1924 הגיעו רק גברים. אך היו גם מועדונים שנשים נכנסו אליהם. ארגנו מסיבות ריקודים כדי להחזיק את הצעירים שמא ילכו למקומות יהודיים. במועדון הייתה חצר עם בריכה ועצים. בכל יום ראשון הייתי מביא את הרדיו והיינו מארגנים מסיבות ריקודים לגברים ולנשים. היה מגרש כדורגל ליד הכנסייה הרומית. הנשים הגיעו כדי לעודד את הגברים. ביפו הייתה גם תחנת רדיו באזור ג'בליה, שמה היה "תחנת המזרח הקרוב לשידורים בערבית".

בשנת 1937 האנגלים סללו רחוב ארוך בעיר העתיקה והרסו מאות בתים. זה היה תירוץ. הם רצו לנקום בערבים. העיר העתיקה הייתה מקלט למורדים. העיר העתיקה היא כל האזור בין בית החולים הצרפתי לנמל.

אחרי מלחמת העולם הראשונה הערבים והיהודים חיו ביחד. תל אביב לא הייתה גדולה. אבל כאשר קרו האירועים האלימים ביאפא בשנת 1923 ויהודים נהרגו, אז היהודים עזבו את יאפא. מאוחר יותר מעטים חזרו ופתחו חנויות. תל אביב התפתחה בהדרגה אחרי ההגירה היהודית אליה [העליה]. רוב האדמות היו שייכות לכפרים. למרות שהועד הערבי העליון דאג שאדמות לא יימכרו אך כפריים רבים מכרו אדמות. ביאפא אדמות לא נמכרו. אך היהודים קנו באזור בת ים. שם היו אדמות לתושבי הכפרים שמכרו ליהודים. כשהיינו ילדים הלכנו לשחק בחול הלבן של בת ים. הגענו לשם דרך תל אלריש או דרך החוף של ג'בליה. הרחובות שם היו מרוצפים ומזופתים. לא היו הרבה בתים. המפעל הגדול של הבירה היה שם. כשהיינו קטנים והלכנו לשחק בבת ים שמענו גם יריות. היהודים התאמנו אז על כלי נשק. היו גם מקומות בילוי וריקודים ומול הדואר היה בר. לבתי הבילוי הליליים נשים כמעט ולא באו. היו שני בתי קפה מפורסמים ביפו. אחד בית קפה "התישים" [הטפשים] ושני בית קפה "הטמב-לים". כי האנשים שנהגו לשבת בהם היו אנשים טפשים.

החלטת החלוקה

כל הוועדות שבאו לפלסטין כדי להכין דוחות על המצב תמיד כתבו דוחות לטובת הערבים. כי הצדק היה ברור לכולם. הערבים הם בעלי הארץ ובניה. חלק מהארגונים הפלסטינים הבינו שהמלך

עבדאללה של ירדן מסכים לתוכנית החלוקה בפלסטין. הערבים אז היו שתי קבוצות, אחת תומכת בחאג' אמין אלחסיני ראש הוועד הערבי העליון, וקבוצה אחרת תומכת במפלגת אלדפאע [ההגנה] שעמד בראשו ראע' ב אלנשאשיבי.

הדעה הרווחת הייתה שמפלגת אלדפאע בראשות ראע' ב אלנשאשיבי מקורבת למלך עבד אללה ומסכימה לחלוקת פלסטין, בזמן שהחאג' אמין יצא נגד הרעיון. באותה תקופה הערבים רבו בינם לבין עצמם והרגו אחד את השני.

האו"ם שלח משלחת בת 12 חברים לפלסטין כדי לחקור ולפתור את הבעיה. הערבים החרימו אותה והיהודים קיבלו אותה ונצמדו לחבריה. בסוף 9 חברים מתוך 12 הצביעו בעד חלוקת פלסטין. החלוקה לא הייתה הוגנת. נתנו ליהודים את האדמות הטובות ונתנו להם 51% למרות שהערבים היו הרוב.

הדו"ח הוגש לאו"ם כדי לדון בהצעה. הערבים היו בטוחים שההצעה תיפול וכי יש להם רוב, ובכל מקרה להצעה הזאת צריך שני שלישי מחברי המועצה כדי שתעבור. טרומן, נשיא ארה"ב התערב ולחץ בכל האמצעים כדי שמדינות יצביעו לטובת ישראל. כך התקבלה ההחלטה לחלוקת פלסטין. ב- 29.11.1947 הוועד העליון הכריז על שביתה כללית. אנשים יצאו להפגנות והיו עימותים עם היהודים והמצב נהיה יותר גרוע ממה שהיה והמצב הבטחוני נהיה מסוכן ביותר.

צעירי יאפא חוסמים גל הנטישה

נערכו הרבה הפגנות ביאפא. היה ידוע שהיהודים היו מאומנים וחמושים וכי אנגליה עצמה סיפקה להם נשק. היה ירי מכיוון תל אביב צפונית ליאפא ומכיוון בת ים דרומית ליאפא. ירו מתוך מפעל הבירה הגבוה.

איש אחד בשם מישל אלעיסא היה בעל מעמד גבוה בצבא טרנס גורדן ביאפא, הוא גם קרוב מש- פחה לעיסא אלעיסא הבעלים של עיתון פלסטין, החל לאמן צעירים ערבים להשתמש בנשק, כי הערבים לא היו מאומנים ולא היו מאורגנים. הוא אימן 15 - 20 צעירים על רובים ישנים מזמן הטורקים. ההפגזות לכיוון יאפא היו חזקות ביותר. לא היה סיכוי לערבים מול היהודים. אנשים עשירים התחילו לברוח. אנחנו בסוף עונת התפוזים. חודש אפריל. סוחרים התפוזים החלו לנטוש את יאפא. הוועד הלאומי החליט למנוע מאנשים לעזוב את יאפא חוץ מסטודנטים או חולים או סוחרים. התכנית לא צלחה. צעירים עמדו ליד ברז המים הציבורי אבו נבוט ליד ביי"ס דביטא התחילת דרך ירושלים. האתר הזה קיים עד היום. איש טורקי שמו אבו נבוט בנה אותו. העירים שם חסמו את הבורחים. באפריל אירע טבח דיר יאסין. הערבים ניצלו את האירוע הנורא הזה והפיצו ידיעות עליו. האנשים נבהלו עוד יותר. לא היה ניתן לעצור את הבריחה ההמונית. כולם ברחו, האופה, הירקן, הקצב... כולם ברחו ועזבו הכל מאחוריהם.

תצאו מיאפא

ביום חמישי ה- 29 באפריל, סר לובאק השיג רגיעה ביאפא בין הערבים ליהודים. הערבים ניצלו את ההדנה כדי לברוח. היהודים התבצרו האזור "נטר" התחילת דרך ירושלים וירו לכיוון הערבים הבורחים. הרגו מהם רבים. אחד מהם היה חברי קוסטה אלעפאוו, היה בעל חנות לטרבושים, ברח

עם משפחתו מיאפא. בדרך ירו עליו והרגו אותו. מלבדו נהרגו עוד רבים. אנשים שילמו לרכבים כדי לברוח. מחיר ההסעה עלה מ-10 דינר למאה דינר. אנחנו שכרנו משאית עם עוד שתי משפחות מיאפא לירדן. למרות שכולם אספו מזון ובצרו את בתיהם כדי להתגונן ולהגן על יאפא, בסוף כולם ברחו מתוך פחד. אנשים מהוועד הערבי ביקרו אצל המלך עבד אללה כדי להתייעץ אתו על הדרך להציל את המצב. למשלחת הזאת קראו המשלחת המשולשת. חברי מחמד אחמד עבד אלרחים היה חבר בה. הוא גר ליד המועדון הארטודוקסי. באותה תקופה החלטתי עם שני חברי חנא חדאד ואמין אנדראוס שלא נעזב את יאפא, יהיו הקשיים אשר יהיו. אני זוכר שביום שבת, הראשון במאי, הלכנו לביתו של מחמד עבד אלרחים כדי להתעדכן לגבי תוצאות הפגישה עם המלך עבד אללה, כשראה אותנו הוא בעצמו אמר "תצאו מיאפא".

חברי חנא חדאד עזב ביום ראשון ואני עזבתי ביום שני ה-3 במאי. אמין אנדראוס נשאר ביאפא. היה איש חזק. סוכן מכונות וסוחר מוצלח שבנה את הונו בכוחות עצמו. מאותו יום לא ראיתי אותו. יאפא התרוקנה. מתוך כמאה אלף תושבים נשארו כ-12 עשר אלף. מי שמצא רכב עזב לירדן. אחרים עזבו דרך הים לביירות. האנשים עזבו את בתיהם ולא לקחו כלום.

פיגוע אלסראיא והריגת ילדים

אלסראיא - מרכז מזון לעניים היה ליד ככר השעון. ב-8 בינואר 1948, יום ראשון בשבוע, הייתי בשוק אצל אבו סאדק ליד מגדל השעון. שמעתי פיצוץ.

התברר, שמשאית של יהודי עמוסה בתפוזים, ומתחת לתפוזים היה גם חומר נפץ, היא חנתה בין אלסראיא לבין בנק ברקליס. השאירו אותה שם ועזבו את המקום. אחר כך היא התפוצצה. בפיגוע הזה נהרגו כמאה איש רובם ילדים. הכרתי מהם את אחיו של ברהאן אלדג'אני ואת בתו של נז'יר אלרפאעי. היו עוד כמה פיצוצים ופיגועים. הערבים ביצעו שני פיצוצים בירושלים, הראשון בעיתון פלסטיין פוסט, עיתון יהודי מקומי ששמו היום ג'רוזלים פוסט. השני במשרדי הסוכנות היהודית בירושלים.

תושבי יאפא לא עשו פיגועים בתל אביב. אך היה ירי מאלמנשייה לכיוון יהודים. באלעג'מי הייה התנגדות לכוחות היהודים, אבל התנגדות קלה, כי הלוחמים הערבים לא היו מאורגנים ומאומנים והמתנדבים שנלחמו לא היה להם מספיק תחמושת ונשקם היה קל.

לפני שעזבתי את יאפא נתתי לגנן שני דינר כדי שישמור על הגינה וישקה אותה פעם בשבוע, ונתתי את מפתח השער החיצוני לדוד שלי נקולא כדי שיפתח לגנן. אחרי שהגרנו, חברי דאוד אלעי-סא אחד הבעלים של עיתון פלסטיין ביאפא, השיג דרך המלך עבד אללה אישור לבקר ביאפא, אחרי הביקור הוא סיפר שנפגש עם דודי וזה סיפר לו שבה-14 במאי, ביום האחרון של המנדט הבריטי, הגיע נגמש עם ארבע חיילות יהודיות ושאלו על בית פסיל חג'ארה. כשהגיעו לבית מצאו את שער הברזל נעול, קפצו מעל לגדר, נכנסו, שברו את דלת המטבח ונכנסו, עשו חיפוש בבית והלכו.

بسيل عناب

شهادة

عمّان

يافا عروس فلسطين

أنا اسمي بسيل حجارة، على اسم القديس باسيليوس. من مواليد يافا سنة ١٩١٣ بس ما بذكر تاريخ الولادة المحدد. كل اللي يعرفه أنهم يحتفلوا بعيد القديس في شهر كانون الثاني.

بيتنا كان في حي العجمي ولا يزال حتى اليوم ومن أحلى البيوت. كنا ساكنين بين شارع ٦٠ والحاووز. أنا كنت موظف بدائرة البريد بيافا. بالبداية البريد كان جنب سكة الحديد في أول المنشية وبعدين نقلوه على يافا ولليوم بعدها موجودة.

لما استلمت الوظيفة بالبريد بال - ١٩٣٤ كان عدد الموظفين والموظفات اليهود بيافا أكثر من العرب. كان صعب نشتغل أيام السبت لأنه اليهوديات ما كانوا يشتغلوا. وأنا استغلّيت هاي الفرصة ورحت للإدارة اطلب توظيف ٦ بنات عربيات مسيحيات، منهم ماري خوري وانيسه النورسي. الإدارة يومها قبلت وجهة نظري وصارت الأكثرية عربية وصاروا اليهود يسموني هتلر. لما اشتغلوا ال - ٦ بنات صار في طلبات أكثر انه البنات يشتغلوا بس بشكل عام بيافا كان عدد البنات اللي يشتغلوا قليل جداً. وبذكر انه خالي كان يعمل في البرتقال ولما تأزمت الحالة وخف الشغل والوضع صار صعب جداً. طلبت منه أوظّف بنته في دائرة البريد بس هو ما قبل الفكرة.

ما كان في تفرقة بين المسلمين والمسيحيين. كنا عايشين سوا. بس المسيحيين كانوا مرفهين ومتعلمين أكثر لأنه اللي اشتغلوا موظفين أكثر كانوا المسيحيين.

بيافا كانت جريدة الجامعة الإسلامية تنشر كل فترة عن عدد الموظفين من مسيحيين وإسلام في كل دائرة. كمان كانت جمعية الشباب المسلم اللي يرأسها الدكتور خليل أبو العافية. انتبهوا لهاي النقطة وراحوا يشكو للسكرتير العام وكانت النتيجة انه ثلثين الوظائف للعرب دون تفرقة بين مسيحي ومسلم وثلث لليهود وهيك بقيت النتيجة على حالها.

فلسطين كانت بالنسبة للبنان مثل الكويت بالنسبة للأردن اليوم. لما يبجي الفلسطينيين يقولوا أجا سائح. فلسطين كانت مزدهرة بالنسبة للبلاد العربية. بيافا كان في الجمعية الخيرية الأرثوذكسية، بالبداية كانت فاتحة مدرسة ابتدائية وبالتدريج صارت ثانوية. ٧ ابتدائي و٤ ثانوي بس ما كان في إعدادي. أنا كنت أمين صندوق الجمعية. وكنا نساعد الفقراء من الطائفة الأرثوذكسية. وكانت المدرسة مزدهرة. في كل آخر شهر كنت أجهّز الشيكات للمعلمين.

يافا كانت مركز عمل لسببين: أولاً فيها الميناء وثانياً تجارة البرتقال. وهي كانت أغنى بلد بفلسطين، وأرقى بلد. أكثر أدباء فيها يافا. كانت مركز الصحافه مثل: جريدة الدفاع. جريدة فلسطين. وجريدة الصراط المستقيم. بس من ناحية العلم كان عدد المتعلمين في

يافا اقل من عدد المتعلمين في القدس مثلاً. يافا كانت تستقطب عمال كثير للبرتقال. كانت العمال تلقت البرتقال وبعدها يعبوه بصناديق وبعدها يحطوه بالسيارات ومن البحر يصدروه. كانوا يشتغلوا عنا من قرى مجاورة مثل يازور وغيرها.

بذكر مدرسة ضبيطا مقابل المستشفى الفرنسي. كانت من أحسن المدارس الأجنبية في يافا ولليوم بعدها في شارع الحلوة. زوجتي جورجيت درست فيها. كان يعلم فيها الأستاذ أديب خوري اللغة العربية. وكان عدد الطالبات في المدرسة ٤٠٠ وأغلبهم مسيحيات. وعدد قليل من الإسلام حوالي ٢٥ طالبة. يومها كانت مدرسة للبنات فقط. كان في يهود من تل - أبيب يجيوا على يافا حتى يتعلموا في مدارسنا. كانت بنت من يازور تتعلم بضبيطا وكنّا نلقبها بأميرة يازور لأنه كانت شاطرة وحلوة. كان يجي على مدارس يافا من العيساوية واللد وغيرها. جورج حبش وأخته نجح بدأوا تعليمهم في اللد وكمّلوا بيافا. قبل الاحتلال بفترة كان في محاولات لفتح جامعة عربية بيافا بس المحاولة فشلت لرفض حكومة الانتداب.

يافا كانت تستقطب الأدباء لأنه كان عنا محطة الشرق الأدنى للإذاعة العربية كانت المحطة بالجبلية. قريب من المقبرة. كان عنا ملاهي مثل ملهى الظرفية وكان مقابل البريد خمّارة. وكان في ٣ مراقص على شارع يافا تل أبيب والظرفية نفسها كانت مرقص. كان في سوق الدير. اسمه سوق الدير لأنه كان وقف للدير. حبيب الحمصي كان وكيل الكنيسة الأرثوذكسية للسوق.

كانت كنيسة مار ميخائيل في البلد القديمة قرب الميناء. وفي سنة ١٩٣٧ قاموا الإجليز بحجة تحسين الموقع وفتحوا شارع طويل وهدموا مئات من البيوت. كان بدهم يعاقبوا العرب. البلد القديمة كانت ملجأ للثوار. البلد القديمة كانت من عند المستشفى الفرنسي للميناء. ما كان بيافا كثير أطباء. الجامعيين بيافا كانوا يوصلوا للثانوي ويكملوا بالقدس. القدس كان فيها جامعيين أكثر ومدارس ثانوية أكثر. بعد الحرب الأولى مباشرة كان العرب واليهود مع بعض. مختلطين. تل - أبيب ما كانت كبيره. لما صار الضرب بيافا عام ١٩٢٣ وانقتل يهود قام اليهود وتركوا يافا وبعدين صاروا قلائل يجوا ويفتحوا محلات تجارية. تل أبيب تعمّرت تدريجيا بعد الهجرة اليهودية.

غالبية الأراضي كانت بالقرى. ومع انه الهيئة العربية العليا كان همها تمنع بيع الأراضي بس كثير قرويين باعوا. بيافا ما كان في بيع وشراء. أراضي يافا ما باعوها لليهود بس اليهود سكنوا بات - يام هاي كانت أراضي القرويين وباعوها. بات - يام كان رملها ابيض ناعم. كانت منطقة واسعة جداً ولما كنا أولاد صغار كنا نروح على بات - يام ونلاحق الحشرات ونلعب هناك. كنا نروحها من تل الريش أو عن الطريق الجبلية الساحلية. الشوارع هناك كانت مبلطه بالأسمنت. معبدة. ما كان في بيوت كثير. مصنع البيرة الكبير كان هناك. كنا وإحنا صغار نروح على بات - يام ونسمع إطلاق نار. كان اليهود بتدربوا على السلاح هناك.

قلائل النساء اللي كانت تشارك مثل الرجال بالملاهي. في قهوتين مشهورات بيافا قهوة «التبوس» وقهوة «التنابل». لأنه الناس اللي تقعد فيهم كانت سخيصة وغبية. النادي الأرثوذكسي اللي تأسس بال ١٩٢٤ كان بس رجال بس كان في نوادي فيها نساء. لما انتقل

موقع النادي. النساء دخلوا معنا. كنا نعمل حفلات راقصه حتى نمنع الشباب من ارتياد المرافق اليهودية. كان بالنادي في ساحة مع بركة وشجر. كنت كل يوم احد احمل الراديو ونعمل حفلات راقصة نساء وشباب. كان في ملعب فوتبول قريب على كنيسة الروم. النساء كانت تروح تشجع الرجال.

قرار التقسيم

كل اللجان التي اجت على فلسطين كانت تكتب تقرير لصالح العرب لأنه الأشي واضح. العرب هم أصحاب البلد وأهل البلد. بعض الفئات بفلسطين فهمت أنه الأمير عبد الله التابع لسلطة الأردن موافق على مشروع التقسيم بفلسطين. يومها كانت العرب بفلسطين منقسمة إلى قسمين. قسم تابع للحاج أمين الحسيني رئيس الهيئة العربية العليا وقسم تابع لحزب الدفاع - كان رئيسه راغب النشاشيبي. الفكرة التي انتشرت في البلاد، انه حزب الدفاع الذي برئاسة راغب النشاشيبي مبال مع الأمير عبد الله وموافقين على تقسيم فلسطين. أما الحاج أمين قام ضد الفكرة. ساعتها قامت الثورة بين العرب أنفسهم وصاروا يقتلوا بعضهم. في سنة ١٩٣٨ صار مؤتمر وفيه أصدروا كتاب اسمه الكتاب الأبيض الذي بنص انه لازم يدخل إلى فلسطين ١٥ ألف يهودي كل سنة لمدة ٥ سنوات. حتى يصبح نسبة عدد السكان ثلثين للعرب وثلث لليهود. وتصبح حكومة وطنية في فلسطين. هذا الكتاب الأبيض كان لصالح العرب بس العرب واليهود رفضوه. وقتها كانوا متوقعين الحرب في كل لحظة. هتلر كان متوسع في احتلاله والحروب مستمرة. والانجليز حاولوا يحلوا المشكلة العالقة بين العرب واليهود بس فشلوا وجمدت الأمور.

هيئة الأمم المتحدة بعثت وفد مؤلف من ١٢ شخص لفلسطين حتى يبحثوا ويحلوا المشكلة. العرب قاطعوهم واليهود قبلوهم ولحقوهم. وفي الأخير ٩ أعضاء قرروا تقسيم فلسطين. التقسيم كان غير منصف. أعطوا لليهود أحسن أراضي ٥١٪ مع انه الأكثرية كانت عرب.

قدم التقرير لهيئة الأمم حتى يدرسوا المشروع. العرب كانوا مطمئنين انه المشروع راح يفشل لأنهم الأكثرية وكان لازم يصوتوا على القرار ثلثين من أعضاء لجنة الأمم. وقتها ترومان كان رئيس الولايات المتحدة تدخل واستعمل كل وسائل الضغط الممكنة حتى يصوتوا لصالح إسرائيل. وهيك تقرر قرار التقسيم. في ١٩٤٧، ٢٩، ١١ قررت الهيئة العربية الإضراب العام. وقامت المظاهرات التي سببت تصادم مع اليهود والوضع أصبح أسوأ ما يمكن والوضع الأمني أصبح خطير جدا.

شباب يافا يمنعون أهلها من الرحيل

كثرت المظاهرات بيافا ومعروف بالعالم عن اليهود أنهم كانوا مدربين ومسلحين وبريطانيا نفسها كانت تزودهم بأسلحة. صار في ضرب من تل - أبيب شمال يافا ومن بات - يام جنوب يافا. كانوا يضربوا من معمل البيرة العالي ببات - يام.

كان واحد اسمه ميشيل العيسى وكان عنده مركز كبير بجيش ترانس جوردان في يافا وهو قريب عيسى العيسى صاحب جريدة فلسطين. صار يدرب الشباب العرب على الأسلحة. لأنه العرب لا مدربين ولا منظمين ولا مسلحين. درب حوالي ١٥ أو ٢٠ شاب على بواريد قديمة من الحكم العثماني.

أنا كنت اعمل في دائرة البريد. وكانت وحدة ست تشتغل معنا. بعد الشغل كانت تتسلح وتطلع. كان الضرب على يافا من أفضع ما يمكن. وما كان بإمكان العرب إنهم يتغلبوا على اليهود وصارت الناس اللي معها مصري تهرب. موسم البرتقال كان في آخره في شهر نيسان. جاز البرتقال صاروا يتركوا يافا.

قررت اللجنة القومية منع أي شخص يترك يافا إلا إذا كان رايح لمدرسة أو علاج أو لشغل تجاري. بس ما نجحت. وقفوا شباب في سبيل أبو نبوت وين ضبيطا أول طريق القدس. لليوم بعده موجود هذا المكان. واحد تركي اسمه أبو نبوت بناء. ومنعوا الناس تطلع من يافا.

في نيسان صارت صارت مجزرة دير ياسين. استغلت الأمة العربية الحادثة الشنيعة وأذاعت الخبر وخوفت الناس. وفعلاً خافت الناس بيافا وغير يافا وصاروا يهربوا رغم انه في شباب منعوهم من الخروج. أجا على يافا فترة اللي الواحد ما قدر يشتري حبة بندورة. الكل هرب. الحباب. الخضرجي. اللحام.... كله هرب وترك.

«ارحلوا عن يافا»

في ٢٩ نيسان. كان يوم خميس قام مستر لوباك وعمل هدنة بيافا بين العرب واليهود. العرب استغلت الهدنة وصارت تهرب. اليهود كانوا متحصنين في منطقة «نيتز» أول طريق القدس وكانوا يطخّوا على العرب الهاربة ومن بينهم صديقي اسطى العكاوي. كان عنده محل طرابيش. هرب هو وعائلته من يافا وانقتل على الطريق. بس في كثير غيره انقتلوا.

كان اللي يلاقي سيارة كان يهرب فيها. وارتفع سعر السيارة من ١٠ دنانير إلى ١٠٠ دينار. إحنا أجّرنا ترك (شاحنه) مع عائلتين من يافا للأردن. مع انه الكل صار يحصّن ويمّون ويجهّز بيته للدفاع عن يافا بس بالآخر هربوا من الخوف.

بهاي الفترة قرر أشخاص من اللجنة العربية يزوروا الملك عبد الله حتى يستشيروه لإنقاذ الموقف. وسميت هذه اللجنة بالوفد الثلاثي. ومن بينهم كان صديقي محمد احمد عبد الرحيم اللي كان ساكن جنب النادي الأرثوذكسي.

يومها قررت أنا وصديقي حنا حداد وأمين اندراوس ما نترك يافا بالرغم من كل الصعوبات. بذكر كان يوم سبت أول أيار عند المغرب رحنا لبيت محمد عبد الرحيم. عشان نعرف نتيجة اللقاء مع الملك عبد الله. ولما شافنا قال «ارحلوا عن يافا».

صديقي حنا حداد ترك يوم الأحد وأنا تركت يوم الاثنين ب ٣ أيار. أمين اندراوس بقي بيافا. كان رجل عصامي ووكيل سيارات وتاجر كبير بنى نفسه بنفسه. ومن يومها ما شفته. فرغت يافا... ومن ١٠٠ ألف نسمة بقي حوالي ١٢ ألف نسمة بيافا. ناس راحت طريق البر للأردن. وناس اللي ما لاقى سيارة راحت طريق البحر لبيروت... الناس تركت بيوتها مليانة.

كان في شخص اسمه رغور كان تاجر ووكيل بواخر بيافا. بعث بسفن لنقل الناس اللي ما كان عندها سيارات. وفي مجموعات راحت بزوارق. كثير منهم غرقوا في الطريق. أما أنا هربت مع عائلتي بهدوء للأردن.

واقعة السرايا ومقتل عشرات الأطفال

السرايا كانت قرب الساعة. كانت مركز تغذية للفقراء. في تاريخ ٨ يناير عام النكبة. كان يوم احد. أنا كنت في السوق عند أبو صادق. قرب برج الساعة. وسمعت انفجار. اجت سيارة شحن (ترك) يهودية محملة برتقال وحت البرتقال مفرقات. وقفت السيارة بين السرايا وبينك باركليز وتركوها وهربوا. بعدها انفجرت. في هاي العملية مات حوالي ١٠٠ شخص أكثرهم أطفال. ومن بينهم اخو برهان الدجاني. وبنيت نظير الرفاعي وعدد قليل نجا. صار حوادث مفرقات كثيرة وصار بعدة محلات انفجارات. العرب عملوا انفجارين بالقدس. واحد ب- Palestine post وهي جريدة يهودية محلية. اليوم اسمها Jerusalem post. والانفجار الثاني في الوكالة اليهودية في القدس.

أهل يافا ما عملوا انفجارات بتل أبيب. بس صار في ضرب من المنشية على اليهود. وفي العجمي كان في مقاومة. بس المقاومة كانت قليلة كثير مقابل القوى اليهودية. العرب ما كانوا مدربين والمتطوعين اللي قاوموا أسلحتهم بسيطة كثير.

قبل ما اترك يافا أعطيت دينارين لبستنجي عشان يجي يسقي الزريعة بالأسبوع مرة. وأعطيت مفتاح الباب الحديد البراني لخالي نقولا عشان يجي يفتح للبستنجي. بعد ما هاجرنا. صديقي داود العيسى وكان هو احد أصحاب جريدة فلسطين بيافا. حصل من الملك عبد الله على إذن انه يزور يافا. ولما رجع من يافا بعد الزيارة حكالي انه التقى بخالي هناك وحكاله انه في ١٤ أيار ١٩٤٨. آخر يوم من نهاية الانتداب. طلعت مصقحة فيها ٤ بنات يهوديات يسألوا عن بيت بسيل عناب. لما وصلوا البيت لاقوا باب حديد كبير. نظوا عن الجدار. دخلوا وكسروا باب المطبخ ودخلوا منه. وفتشوا البيت وراحوا.

"הבית הירוק" ברחוב יפת (אל-חלווה), ארמון השיח' עלי לפני הנכבה, כיום בית משפט צבאי.
 "البيت الأخضر" في شارع يافت (الخلوة) هو قصر الشيخ علي قبل النكبة واليوم يستعمل كمحكمة عسكرية.
 The "Green House" on Yefet (al-Hilweh) Street, once the palace of Sheikh Ali, today serves as a military court.

המפתח המוזהב סאמי בַּח'ארי

אלמנשייה נכבשה ב-28 לאפריל 1948. הקרב על יאפא הוכרע. רחוב, גן ואנדרטה מציינים ומנציחים את האירוע. מאז 48, יאפא נכבשת בכל יום מחדש.

במהלך הקרבות, התרוקנה העיר מתושביה הפלסטינים. דיון הסרק בין האם הפלסטינים ברחו או גורשו, אינו רלוונטי נוכח העובדה שהצבאות היהודיים מנעו מהם לחזור לארץ מולדתם, פלסטין. הצבאות היהודיים הגלו 95% מתושביה הפלסטינים של יאפא.

היו מי שנאלצו לעזוב דרך הים, וחלקם טבעו, והיה מי ש"בחר" ביבשה; אם לא חוסל בדרך, אז זכה להיות פליט בעולם הרחב. אלו ששרדו ונשארו הפכו לפליטים בעיר מולדתם, הם קובצו ורוכזו בשכונות אלעג'מי שגודרה בגדר תייל, עם חמש כניסות או מחסומים, בחודשים הראשונים אחרי המלחמה.

על האדמות, הנכסים והרכוש השתלט האפטרופוס לנכסי נפקדים - אוקטופוס בעל אין סוף ידיים, שאין אחת יודעת דבר על השנייה. הבעלים הפרטיים נושלו מרכושם והפכו ל"דיירים מוגנים". הקהילה נושלה מנכסי אלווקף - ההקדש המוסלמי, והפכה להיות נתמכת ביטוח-לאומי. מאז קום המדינה, הקהילה המוסלמית ביאפא לא ראתה צילו של גרוש מהכסף שנכסי אלווקף מכניסים לקופת המדינה.

גם לאחר תקופת השלטון הצבאי, שהסתיים במהלך - 1949, דבק עדיין מעמד הפליט בפלסטיני היפואי, ככתם לידה, כאות קין. קרבן, האשם בקורבנותו שהביא על עצמו את הנכבה במו ידיו, ואת ידיו "הנקיות מחטא" של הישראלי הוא צריך לנשק 800 אלף פעם, על זה שהוא לא נמנה בין 800,000 המגורשים מפלסטין, או יותר נכון המנועים עד היום ולעד, לחזור אליה. למעט אולי, הפרופסור איבראהים אבו לַע'ד, יליד יאפא ב-1929 שהצליח ב-2001 לממש את זכות השיבה שלו בארון קבורה, אחרי 53 שנות גלות. הוא נקבר ליד אביו בבית הקברות המוסלמי באלג'בלייה שנקרא פעם אל כזח'אנה.

על צוק מול הים, עומדים הקברים, ניצבים כמצבות לעידן שהיה, עדות אילמת אשר כוחות הטבע מכרסמים ומפוררים בנחישות.

שני הסבים שלי קבורים שם. שניהם באו מבוכארה לפלסטין, בתחילת המאה.

שניהם השחיזו סכינים. זה מצד אבי, השתמש במתקן המונע על ידי הרגל, בעמידה. הוא היה בעל חנות בשוק

סאמי בַּח'ארי, פלסטיני תושב יאפא, אמן, חבר בעמותת "איאם" המפיקה את פרויקט "יאפא - אוטוביוגרפיה של עיר"

سامي بخاري، فلسطيني من يافا. فنان. عضو في جمعية أيام القائمة على مشروع "يافا - سيرة ذاتية لمدينة".

Sami Boukhari, a Palestinian resident of Amman, is a member of the organization "Ayyam," which has produced the project

"Jaffa - Autobiography of a City"

(www.jaffaproject.org)

אלסלאחי, שוק הפשפשים של היום. השני, עבד בבית והשתמש במשחזה חשמלית, מולה ישב, מאחורי משקפי ראייה עבות, מפיק ניצוצות אש, שהתנפצו על הקיר האפור. עם הזמן, עבד כפועל תברואה בעירייה.

למרות שנהג לרקוד באירועי שמחה משפחתיים כשהוא מחזיק סכינים גדולות בשתי ידיו, מנופף בהם באוויר, הוא לא היה מסוגל לפגוע לא באיש ולא בחיה. איש נאה היה, נעים הליכות, נקי ואלגנטי, גם כשהסתובב בביתו עם פיג'מת פסים ומפעם לפעם פתח קופסת פח קטנה ועגולה, רוקן לתוך כף ידו הגדולה מעט טבק, שבתנועה זריזה השליך אל תוך גרונו. אז ישב ולגם מכוס התה הכהה, אחת מיני רבות, ונדמה היה שקומקום התה של סבא אף פעם לא מתרוקן.

הוא מת כשהייתי בכיתה ט', כתוצאה משטף דם בראש עקב נפילה מסולם. זה היה ביום שישי אחד משנת 1979. אני זוכר את אותו יום, כיום בו האור היה שופע במיוחד. אולי, כך אמרו לי אז, כי רק אנשים טובים וצדיקים מתים בימי שישי. לא בכיתי אז.

אני זוכר, כשסבי היה עוד בחיים, היינו בביתו, וחפץ נדד מיד ליד עד שהגיע לידי אימי. היא הושיטה אותו אלי והראתה לי מפתח מוזנח שקוע ביד קטיפתי ירוק בתוך קופסא שחורה. היא הסבירה, ספק בגאווה ספק בצחוק, שסבא קבל לידי את מפתחות העיר, בשל עבודתו המסורה בעירייה והתנהגותו המופתית. השמחה הזאת מסביב למפתח הקיטשי, מעוררת בי רגשות מעורבים. מצד אחד, נוסטלגיה וסימפטיה לילדות, לתקופה נאיבית, גדושה ברגש ובחום ומצד שני, כעס ודחייה, המתעוררים בי כשאני חושב איך נתנו לזה לקרות, איך המירו את מפתח הפליט במפתח הקיטשי והמוזנח, ועוד בתקופה של צ'יץ, ראש העיר דאז, אותו הורס סדרת, שבלהט מחק אלפי בתים. בתקופתו, ההזנחה המכוונת מטעם העירייה, הקפאת הבנייה ביאפא ומדיניות "פינוי בינוי", רוקנו את העיר מהיהודים. כל בית שרוקן נהרס או נאטם. במקביל הכריחו את הפלסטינים לוותר על הבתים, עם התקרה הגבוהה, בטענה שמבנים ישנים אלו, מסכנים את דייריהם, לטובת דירה חלופית בשיכון, בדרום העיר.

קני הפשע שגשגו ביפו והיא הפכה מהר מאוד לשדה אימונים של משמר הגבול - עמידה מול הקיר, חיפוש גופני, השפלות...

אבי מספר שבילדותו, לפני 48, כשיצא לו לקבל דמי כיס מאמו, היו לו רגשי אשמה, כי המשפחה חיה בדוחק. בקיץ, בין הערביים, נהג לטפס על עצי השקמה, שננטעו בין הפרדסים ביפו, וליהנות מפריים (פרי השקמה = ג' מיז בערבית). יום אחד מילא את כובעו באותן פרות, להביא הביתה. בדרך עצרה אותו יהודייה שהתעניינה מאוד באותה תכולה תמהונית. אבי הזמין לה לטעום. היא גילתה להפתעתה שהפרי ערב לחיכה והציעה לקנות. באותו יום החזיר אבי לאמו את דמי הכיס.

מאז, בשעות הערב, אבי, הילד, לפרנסתו הסתובב בשכונות היהודיות, כשהוא נושא סל גדוש בפירות שקמה וצווק בעברית, לעוברים ושבים: "גומזים! גומזים!"

בזמן המלחמה, סבי נשאר לשמור על הבית. סבתי לקחה את חמשת ילדיה וברחה לירדן, עד שתחלוף הסכנה. בזמן שהותם בעמאן, אבי הספיק לעבוד כנער שליחויות במכולת. יום אחד נחתה פצצה ליד האמפיתאטרון הרומי ואבי היה בין הפצועים.

אחרי המלחמה, באמצעות הצלב האדום, זכו משפחות בודדות לחזור לארץ מולדתם לפני שהג' בולות נסגרו סופית. כמובן שגם לאיחוד המשפחות היה מחיר - גברים מעל גיל 18 לא הורשו לחזור. כך נאלצה המשפחה להיפרד מאחמד, הבן הבכור שהיה בן 19, ולהשאיר אותו מאחור. בשנים הראשונות לקום מדינת ישראל, נהג אבי, יחד עם חברו הטוב, לחצות את הגבול עם ירדן כדי לפגוש את אחיו בעמאן, שם שהה, בילה ועבד, עד שבאחת הגיחות, תפסו אותם הירדנים, ושפטו אותם לחצי שנה מאסר. לאחר שחרורם הופקדו בידי הצבא הישראלי ששפט אותם לחמש שנות מאסר. אבי יצא משם כשהיה בן 23.

בסוף שנות השבעים, בערב קיצי אחד, ציוץ הפעמון הזניק אותי לפתוח את הדלת. בפתח עמד גבר ענק, בעל פנים רחבות, שזוף עם שיער לבן בוהק. הוא בקש לקרוא לאבי ובאותה הזדמנות, גם כוס מים.

לאחר דיבורים מאחורי דלת הברזל, נכנס אבי ובידו הכוס הריקה. למחרת בערב באה ניידת ואס' פה אותו מהבית. הוא נעצר ליומיים ושוחרר בזכות התערבות של יפואי, שהיה מקורב לשלטונות. מאוחר יותר הבנתי שאותו אורח ניסה לשדל את אבי להצטרף לפעולת איבה נגד מדינת ישראל. אבי סרב וביקש מהאיש לעזוב. אבי נעצר כי לא הלשין מיד על האורח במשטרת יפו, שישבה אז בבניין הקישלה, בכיכר השעון. נודע לי גם שזמן קצר לפני האירוע, ניסו במשטרת יפו לגייס את אבי כסייען לטובת השב"כ. אבי סרב.

דור אלנכבה הראשונה, סורס באופן שיטתי על ידי הפחדות, עינויים והתנכלויות, ניסתה מדינת ישראל לכבוש לא רק את המרחב הגיאוגרפי אלא גם את נפשו של הפלסטיני. לנתק אותו מזחות הלאומית ולהגביר את תלותו בממסד.

דור אלנכבה השנייה ביאפא, הוא הדור של היום. למרות שהוא מצליח לצמצם את הוואקום הלאומי, בקרב האוכלוסייה הפלסטינית, הוא דור הולך ונעלם, כי הוא חי בעידן שבו סולם הערכים נשען על מדד הדולר.

שיטת המכרזים והשוק החופשי לכאורה, שבהם נוקטת עיריית ת"א, רק מעלה את מחיר הקרקע והדירות, מה שמותיר את המעמד הנמוך ומעמד הביניים, שרובם פלסטינים, מחוץ לתמונה. העירייה בראשות חולדאי, המתנהלת כגוף עסקי לכל דבר שמטרתו לנפח את קופת העירייה על ידי עסקאות נדל"ן - מאפשרת תנאים נוחים ליזמים לבנות ביאפא. את ההכנסות מאותם פרויקטים משקיעים בפיתוח העיר, בכדי להעלות את הביקוש ולמשוך קונים עשירים יהודים. בדרך "מנקים" את השטח מ"פושעים", מ"פולשים", מ"חלשים", מ"דיירים מוגנים" וכמובן מפלסטינים.

זה לא סוד שעיריית ת"א תמכה ותומכת במישרין או בעקיפין בבניית מתחמי מגורים, נטולי ערבים, ליהודים בלבד.

את מה שלא הצליחה לעשות מלחמת 48, מצליחה לעשות הג'נטריפיקציה: בלימת דור ההמשך וטרנספר האוכלוסייה הפלסטינית.

והשאלה הנשאלת היא לאן הפלסטיני בדיוק אמור ללכת, ועד מתי אמור הוא לשאת על גבו את מטען הפליטות?

جولييت حجارة شهادة

أجرت المقابلة: رنين جريس
عمّان، أيار ٢٠٠٧

عائلتي كانت كبيرة ومكونة من خمس بنات وثلاث صبيان. أبوي كان عنده محل حلالة وكان وكيل للمفرقات والألعاب النارية. قبل ما يموت كان بده يفتح محل ويسميه إبراهيم حجارة للمفرقات بس مات صغير وأمي سونيا أبو ديانة ماتت صغيرة. أبوي وأمي كانوا جيران. حبوا بعض وجوزوا مع انه أهل أمي ما كانوا راضيين. اخوي الكبير حوّل محل الحلالة لدكانة كهرياء. وقبل ما نهاجر جاب كل قطع الكهرياء وحطّهم بغرفة صغيرة بالبيت. البيت كان بالعجمي. قريب من جامع العجمي ومن مدرسة حسن عرفة. بيننا وبين حسن عرفة في درج عريض بنزل للبحر. عشان هيك لما هاجرنا استغل اليهود شارعنا حتى يوسعوا الميناء وهدوا البيت.

مدرسة ضبيطا

أنا تعلمت بمدرسة ضبيطا وكنت من الأوائل بالمدرسة. أختي ناديا تعلمت معي بس هاجرنا وما أنهت دراستها. بضبيطا كان التعليم بالانجليزي وكانوا يدرسوا فرنسي. وفكروا انه يدرّسوا العبري بس صارت الحرب. أنا عشت بين أجانب بضبيطا. بمدرستنا بالصف المنتهي أو الأخير كنا نقرا الإنجيل بشكل يومي. كنا حوالي ١١ بنت. في بنات كانت تسقط وما تكمل تعليمها. بمدرستنا كان فيها إسلام. بس ولا مرة قلنا هذا مسلم وهذا مسيحي. كانت العلاقات رائعة وما في طائفية. بس بمدرستنا ما كانوا يدرّسوا الدين الإسلامي. كان عندي صديقة. بنت الإمام. مرّة استعرت فستانها لما تزوجت أختي. بالمدرسة الأرثوذكسية كانت الثلث إسلام. ضبيطا كان فيها بنات يهوديات من تل أبيب. بذكر كان عندي صاحبة يهودية اسمها يوهانا. من يهود ألمانيا. رحت زرتها ببيتها بتل أبيب وعزمتها عنا. لما تخرجنا من المدرسة اجت يوهانا. ودعتني وراحت. لما كنت ادرس لل O level طلبتني مديرة مدرسة الأرثوذكسية الابتدائية للبنات. مس عبود. حتى ادرّس هناك لأنني كنت شاطرة. وكنت اترك المدرسة بإذن من مديرتي في ضبيطا وأروح اعلم صفوف السابع والثامن. وكانوا يقبضوني ٥ دنانير. كنت حابة فكرة انه أنا طالبة واعلّم. بالمدرسة كان عنا جوفة نغنى فيها وكل سنة كانوا يختاروا أجمل بنت بالصف. كل أول أيار. أنا اختاروني الثانية مش الأولى. ولبست فستان ابيض للوصيفة.

كانوا يعملوا مسابقة بالرسم أو الرقص ومسابقات تنس وغيرها. هاي النشاطات كانت خلال الدوام أو بعده. كنا نمثل مسرح بالعربي والانجليزي. بنت خالتي أبدعت بالتمثيل.

ماضي بشرف وبحب أتذكره. كثير مرات لما المعلمة تغيب كنت اعلم محلها. مرة دخلت على صف ناديا أختي وعلمت الطالبات لأنه المعلمة كانت غايبة. أختي ناديا كانت تغني بالمدرسة وترتل بالأعياد. أنا وأختي ناديا كنا معززات. أبوي كان دائماً بقللي ديري بالك أنا واثق فيك.

أحلى أشي بتذكره مدرستي. وأول ما بتخطر على بالي بذكر كيف كنا نطلع على درجات مدخل المدرسة وبأعلى الدرجات كان فيه حديقة صغيرة من جهة الشمال. كنا نقعد هناك وندرس.

بأوقات الفراغ كنا نزور بعضنا البعض ونعمل حفلات. نسبة قليلة من البنات كان يدرسوا بالجامعات. أصلاً بفلسطين ما كان في جامعات. كانوا يروحوا على الشام أو بيروت.. بس كانت البنات تكمل دراستها بال AUB أو باليسوعية. ولما تنهي البنات دراستها كانت تشتغل أو بالعمل الاجتماعي أو بالتعليم. كانوا يسافروا على بيروت ويعملوا تدريب ويرجعوا يشتغلوا بيافا. البنات ما كانت تنغرب كثير. كل عائلة كانت تحب انه بنتها تبقى قريبه منها.. بالبداية قلائل بنات اللي كانت تشتغل بالسوق. بس لما صار في بنات يشتغلوا بالبريد تشجعوا الأهالي وصاروا يبعثوا بناتهم للشغل.

بيافا اشتغلت بالبريد... كنت موعودة اشتغل بال AUB ، بس اشتغلت بالقدس ولما ماتت أمي تركت القدس وخطبت بعد ٤٠ يوم من وفاتها. خطبت مديري بدائرة البريد. أعراس المسيحية بيافا كانت عادي بس بدون reception وفخضه. بعد العرس كانت العروس تزور أهلها ويعملولها حفله. بعيد الإسلام كانوا يعملوا سهره للسيدات لأنه كانوا يوخدوا مجدهم ويرقصوا بدون إحراج. الأعراس بالمدينة كانت يوم أو يومين مش مثل القرى أسبوع. عند المسيحيين كانت الأعراس مختلطة. العروس كانت تعزم صاحباتها وهي بدار أبوها قبل العرس والعريس أهله يعملوا له حفلة ويجيبوا الحلاق يحلق بالدار ويغنوا. مرات كانوا يزفوا العريس بالشارع. بعد الإكليل ما كان في سهرة. الناس بعدها كانت تروح والعريسان يسافروا.

ميخائيل نعيمة يزور النادي الأرثوذكسي

النادي الأرثوذكسي كان بعمل حفلات كل يوم احد. وكنا هناك نلعب بينج بونج شباب وصبايا. في صبية من دار غندور وبنت جورج نصير كانوا يلعبوا بينج بونج ويشاركوا بمسابقات. مرة رحنا من يافا على بير زيت. كمان كان عنا فريق فوتبول للشبيبة. النادي كان يجيب مفكرين يعملوا محاضرات. مثلاً مرة أجا ميخائيل نعيمة والناس كانت على بعضها. واضطرينا نركب مايكريفون حتى الناس اللي واقفة برة تسمع. بالنادي كان في مكتبة كبيرة.

الرحيل

كنا نسمع عن الثوار بيافا وغير يافا بس بجيلنا ما كان في كثير وعي عن الثوار. المعلومات مثلاً كانوا يجتمعوا ويحكوا عن الحرب والثوار.

لما توفي أبوي صاروا إخوتي مسؤولين عنا. اخوي الكبير كان خايف علينا. كنا نسمع ضرب من تل أبيب ومن بات يام. القصف يصير بالليل أكثر شي. خفنا كثير لحد ما أجا اخوي ومسك الفرد وحطه على رأسه وقال يا بقتل حالي يا بنهاجر. هذا بعد ما سمعنا كمان على دير ياسين وعلى الاغتصاب وإحنا كنا بنات بالبيت. يومها قررنا نطلع. العرب والآنجليز قالولنا شهر وبترجعوا. وإحنا صدقنا.

لما طلعنا من يافا طلعنا بأغراض قليلة. البيت كان مليان أكل وأغراض لأنه حضرنا حالنا في حال صارت حرب. اللي اخذوا البيت من بعدنا استفادوا كثير.

هاجرنا بالترك مع عائلة ارمنية. أحنا ما كنا نعرف هاي العائلة بس صاحب الترك حتى يكسب طلع معه كمان عائلة. بذكر انه طلعنا من يافا ب ال good Friday بالجمعة الحزينة. طلعنا بشهر ابريل. اخوي سافر هو وابنه وزوجته على لبنان عند أهل زوجته. وأنا وباقي إخوتي هاجرنا بالأول على عمان وسكنا عند أختي وبعدها سافرنا بالترك على الشام. وصلنا هناك بنص الليل. الشوفير كان كثير منيح. واستضافنا ببيته وبعدين ثاني يوم الصبح رحنا على محطة القطار قريب من زحلة وسكنا هناك عند أهل زوجة اخوي. إحنا كنا ثمانية أشخاص. بلبنان صرت ادرس بمدرسة الكاثوليك، بذكر كنت امشي أربعة كيلو حتى أوصل المدرسة. بلبنان سكنا سنة تقريبا وبعدها رحلنا بعيد جميع القديسين بأول نوفمبر على عمان وجوزي باسيل ساعدني اشتغل بالصليب الأحمر. أنا رابع بنت تعيّنت بالصليب الأحمر وبعدها اشتغلت بوكالة الغوث بوظيفة كثير منيحة.

حتى وإحنا بلبنان كنا مفكرين انه بدنا نرجع. ناديا أختي كانت تعلم دروس خصوصية وتقبط لبن أو كرتونة بيض أو دجاج.

وضعنا الاقتصادي كان صعب بلبنان بعد ما عشنا مرفهين وسعداء بيافا. أنا تعلمت اعجن واخبز. كنت أشفق على أمي وأخواتي لأنهم كانوا مدللين.

الرحيل

كنا نسمع عن الثوار بيافا وغير يافا بس بجيلنا ما كان في كثير وعي عن الثوار. المعلامات مثلاً كانوا يجتمعوا ويحكوا عن الحرب والثوار.

لما توفى أبوي صاروا إخوتي مسؤولين عنا. اخوي الكبير كان خايف علينا. كنا نسمع ضرب من تل أبيب ومن بات يام. القصيف يصير بالليل أكثر شي. خفنا كثير لحد ما أجا اخوي وممسك الفرد وحطه على رأسه وقال يا بقتل حالي يا بنهاجر. هذا بعد ما سمعنا كمان على دير ياسين وعلى الاغتصاب وإحنا كنا بنات بالبيت. يومها قررنا نطلع. العرب والانجليز قالولنا شهر وبترجعوا. وإحنا صدقنا.

لما طلعنا من يافا طلعنا بأغراض قليلة. البيت كان مليان أكل وأغراض لأنه حضرنا حالنا في حال صارت حرب. اللي اخذوا البيت من بعدنا استفادوا كثير.

هاجرنا بالترك مع عائلة ارمنية. أحنا ما كنا نعرف هاي العائلة بس صاحب الترك حتى يكسب طلع معه كمان عائلة. بذكر انه طلعنا من يافا ب ال good Friday بالجمعة الحزينة. طلعنا بشهر ابريل. اخوي سافر هو وابنه وزوجته على لبنان عند أهل زوجته. وأنا وباقي إخوتي هاجرنا بالأول على عمان وسكنا عند أختي وبعدها سافرنا بالترك على الشام. وصلنا هناك بنص الليل. الشوفير كان كثير منيح. واستضافنا ببيته وبعدين ثاني يوم الصبح رحنا على محطة القطار قريب من زحلة وسكنا هناك عند أهل زوجة اخوي. إحنا كنا ثمانية أشخاص. بلبنان صرت ادرس بمدرسة الكاثوليك. بذكر كنت امشي أربعة كيلو حتى أوصل المدرسة. بلبنان سكنا سنة تقريبا وبعدها رحلنا بعيد جميع القديسين بأول نوفمبر على عمان وجوزي باسيل ساعدني اشتغل بالصليب الأحمر. أنا رابع بنت تعيّنت بالصليب الأحمر وبعدها اشتغلت بوكالة الغوث بوظيفة كثير منيحة. حتى وإحنا بلبنان كنا مفكرين انه بدنا نرجع. ناديا أختي كانت تعلم دروس خصوصية وتقبط لبن أو كرتونة بيض أو دجاج.

وضعنا الاقتصادي كان صعب بلبنان بعد ما عشنا مرفهين وسعداء بيافا. أنا تعلمت اعجن واخبز. كنت أشفق على أمي وأخواتي لأنهم كانوا مدلات.

